

İstanbul Bilgi Üniversitesi

TÜRKİYE KÜLTÜRLERİ ARAŞTIRMA GRUBU

Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları

İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi

DİVRİĞİ’DE İKİ ERMENİ KÖYÜ:

ANNEMİN *ODUR* (KAYABURUN) VE *ARMUTAK* (KAVAKLISU) KÖYLERİ

SATENİK USTA

İstanbul 2019

ÖZET

Bu çalışmada, babam Moses Usta’nın ve özellikle annem Nıvart Usta’nın anlattıklarını, yazılı kaynaklarda bulunanlar ve benim anımsadığım ayrıntılar ile bir araya getirerek, annemin doğduğu ve büyüdüğü köy olan Odur ve genç bir ‘gelin’ olarak yaşadığı köy olan Armutak, özellikle annemin dilinden anlatılacaktır. Aslında bu çalışma benim için, zihnen de olsa, kasabamız Divriği’ye bir adım daha yakından göz attıktan sonra, bir nevi, köylerimize dönüş hikâyesi olmuştur. Bu köyler Sivas ilinin Divriği kazasına bağlıdır ve bugünkü isimleri Kayaburun (Odur) ve Kavaklısu’dur (Armutak).

Divriği, eski Yunan kaynaklarında Apblike, Bizans kaynaklarında Tephricce, Arap kaynaklarında ise Abrik veya Ebrik şeklinde geçer. Denizden yüksekliği 1250 metre ve Fırat’ın kolu Çaltı ırmağı’nın vadisi ile ilk yerleşim yeri olan kalenin yamaçlarında yer alır. XV. yüzyılda Divrik, XVII. yüzyıl kaynaklarında ise Divrigi isimleri kullanılmıştır.¹

Bu çalışmada, Diviri’ne bağlı yerleşim yerlerindeki yaşantının yüz yıl öncesine ait bazı bilgiler paylaşılmış, daha sonraki yıllara ait yaşam tarzı da Ermeni olan ailem ve bu köylerde doğup belli bir süre yaşamış olan diğer şahıslar üzerinden ele alınmış.

Divriği’nin tarih öncesi ile ilgili bilgi bulmak mümkün olsa bile Ermenilere dair kaynak bulmak, verileri kontrol etmek pek olası değildi. Bu çalışmada, aslen son dönemlerdeki köy yaşantılarıyla ilgili sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Annemin anıları ve anlatıları aracılığıyla, günlük yaşam, komşuluk ilişkileri, inanç şekilleri gibi konulara değinilerek, belli bir dönemdeki Alevi-Ermeni köydeşliği irdelenmiştir.

¹ Abdülkadir Balgamiş, “Divriği”, TDV İslam Ansiklopedisi, 9. Cilt, 1994 s.452-454

GİRİŞ

Kişisel hikayelerime dayanarak anlatacağım ve bazı kaynaklar ile destekleyeceğim Divriği hikayeme, konuyla ilgili anılarımın başlangıcı olan beş yaşımdan başlayacağım.² Beş yaşındaydım, bir aylık askerlik izninde İstanbul’dan Armutak’a gelen dayım Karekin Şimşek ve babamla birlikte at sırtında köyden Divriği’ye gelmiştik. Önce dayım bindi trene, tahta bavullarla. Babam beni kucakladı, iki yüzümü öptü, dayıma doğru uzattı. O sırada babamın yanaklarından iki damla yaş süzüldü. Treni de ilk kez görüyordum, babamın ağladığını da.

Daha sonra üç kez gittim doğduğum köye. İlk gidişimde yedi yaşındaydım, ikincisinde on. İki yaz tatilimi köyde geçirmiştim. 2014 yılında da annem ve Fransa’dan gelen kardeşim Kevork Murat’la özlem dolu, nostaljik bir ‘köye doğru’ gezisi gerçekleştirdik. Üçümüzün ziyareti oldukça duygusal durumlara, şaşkınlığa ve düş kırıklığına sahne oldu. Benim açımdan, düş kırıklığının nedeni, belleğimde saklı kalan köy resminin birçok yönden değişimi veya yok oluşuydu. Ebatlar küçülmüştü, köy meydanı, sokaklar, kilise binasının kalıntıları... Evimiz bir ailenin üç kardeşi tarafından bölünmüş, ana giriş kapısı duvar olmuş, ayrı yerlerden kapılar açılmıştı. Bir tek oturma odasındaki, dedemin yaptığı ahşap kapılı, üstü oymalı gömme dolap aynen duruyordu, bir de tavanları tutan kalın tomruk dizileri. 2016’da da dedeleri Divriği ve Zaralı olan dördüncü kuşak bir Amerikalı-Ermeni kadın, kendisine eşlik etmemi istediğinde birkaç saatliğine Divriği ve Odur’a uğramıştık.

Babamın, yeni tanıştığı insanlara sorduğu ilk soru, “memleket neresi?” sorusudur. Onun için memleket kişinin doğduğu yerdir. O yüzden ben de “memleketim Divriği” derim, Anadolu’nun orta yeri. Küçük yaşta ayrılmama rağmen Divriği’nin, köyüm olan Armutak’ın havasını, suyunu, güneşin sıcaklığını, ılık ılık esen rüzgarını benliğimin yapı taşları arasında tüm canlılığıyla hissedirim hala. Divriği benim memleketim, doğum yerim. Dedelerim, ninelerim bütün akrabalarım o topraklarda doğmuşlar, Sivas’ın, Divriği’nin muhtelif köylerinde. Babam Armutaklı, annem Odurlu. Oradaki mezarlıklarda yakınlarımdan bazılarının kemikleri gömülüydü, bir kısmı sökülüp yok edildi veya üzerlerine ev, bahçe yapıldı. Bazılarının ise mezarı yok oldu; beden de ruhen de göçüp gittiler iz bırakmadan veya yüreklerdeki izlerini silinmez kılarak.

² Bu çalışma, İstanbul’da farklı etnik gruplar hakkında çeşitli kültürel alanlarda faaliyet gösteren sivil toplum aktörlerine yönelik olarak 13 Ekim 2018 – 15 Mayıs 2019 tarihleri arasında İstanbul Bilgi Üniversitesi bünyesinde düzenlenen “Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi” kapsamında hazırlanmıştır.

Babam 41, annem 37 yaşında geldiler İstanbul’a. Bir yandan kent yaşamına adapte oldular bir yandan da İstanbul’daki Ermeni yaşam şekline ayak uydurmaya çalıştılar. Onlar Anadolu’nun göbeğinde önceleri birkaç aile, daha sonra da iki kişilik tek aile olarak okulsuz, kilisesiz kalmış, buna rağmen dillerini, dini gereklerini, geleneklerini korumanın ve sürdürmenin bir yolunu bulmuşlardı kendilerince. Dilleri, kültürleri, ananeleri, bildikleri ve bilgelikleri okumayla değil, sözel öğretiyile, görmeyle, uygulamayla aktarılmıştı onlara. Bildiklerini ve birikimlerini titizlikle korudu ve yaşattılar hep. O yüzden belleklerindeki geçmiş yaşam bilgileri daima taze ve canlı kaldı. Özellikle, annem, anneannem gibi, en ufak bir çağrışımla kendini geçmişe ışınlar; doğduğu ve gelin olduğu köyler olan Armutak ve Odur anılarını anlatır, anlatır...

Benim bu çalışmama esin kaynağı olan, annemin her fırsatta anlattıklarından tuttuğum küçük notlar, sohbet ederken, dostlarına anlatırken, hastanede yatarken çektiğim videolar ve profesyonel anlamda, seramikçi arkadaşım Ani Setyan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Türkiye Kültürleri Araştırma Grubu’ndan Zeynep Gökçe ve Esengül Ayyıldız hocaların, annemle yaptıkları sözlü tarih kayıtları oldu. Odur ve Armutak köylerinde, 1915 sonrasında yaşama direnen kılıç artığı ailelerin ilk nesli olan, özellikle annemin, yer yer de babamın yaşamından aktardıkları kesitler. Ayrıca doğum yerimle ilgili çocukluk anılarım, kardeşlerimin hatıraları, köydeşimiz olan aile dostlarımızın anlattıkları.

KAYNAK, YÖNTEM VE İÇERİK

1915'den önceki Anadolu Ermenileriyle ilgili genel bilgiler içeren kaynaklara ulaşmak mümkündür. Özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde okul-kilise-basın üçlüsünün varlığından dolayı bugüne ulaşmış gazete sayfalarından, yazarların, din adamlarının hatıralarından, araştırma, tarih anlatılarından belli ölçülerde bilgi edinmek mümkün sayılabilir. Zorunlu olarak bir anda memleketinden ayrı düşen, başka yerlerde hayatlarını sürdürmeyi başaran insanların doğum yerlerini, ailelerini, yaşam tarzlarını, bağ, bahçe, tarlalarını özlemle ve yürek burkuntusuyla anlattıkları duygusal yazılardan da önemli bilgiler çıkarılabilir kuşkusuz.

Benim burada odaklandığım nokta biraz daha farklı.

1915 öncesi Anadolu'da köylerin Türk olmayan nüfuslarına dair bilgi edinmek çok daha zor. Köylerin bir kısmında nüfus salt Ermeni, bazılarında da mahalle olarak ayrılrsa da aynı köyde yaşayan iki toplum halinde bulunuyorlardı, yan yana inşa edilen cami ve kiliseleriyle.

1915'den sonra ne oldu... Kaçarak, mucizeyle, birilerinin yardımıyla ve türlü nedenlerle orada burada yaşama tutunmuş olanlar oldu, yurt dışına gidemeyen, Türkiye'de kalanlar arasında büyük kentlere, özellikle İstanbul'a gidenler oldu. Rüzgarların okyanus ötesine taşıdığı yaşamlar oldu. Onlar ayrı. Benim çalışmam, Anadolu'da kalan Ermeni'lerin ne tür bir yaşam şekline yöneldiği, doğduğu topraklarda sürdürmeye çalıştığı varlığı hangi yönde evrildiğiyle ilgili.

Kullandığım kaynaklara gelince, çalışmamın ana eksenini oluşturan ailem ve çevresi üzerinden gözlemlediğim bu konuyu, aynı zamanda bazı yazılı kaynaklardan derlediğim bilgiler ile birlikte ele aldım. 1915'ten sonra Anadolu'da hayatını sürdürmeye çalışan Ermeniler'e dair çok çalışma bulunmadığı için, benim kişisel hikayeler ve sözlü tarihe dayanan çalışmamın da bu anlamda bir yenilik katacağına inanıyorum. Yıllarca derbeder, perişan bir halde sürdürülen yaşam savaşıdan sonra, kadim bir ailenin hayatta kalan tek temsilcisi (tehcir sırasında İstanbul'da olan kardeşi ve bir amcası hariç) konumundaki Sebuhan (Arayan, Usta) dedemin kendi köyünde yeniden filizlenen nesliyle birlikte, Maryam halamın kayınpederi Garo Keri (dayı) nin ailesi Armutak'ın yegâne Ermenileri olup, doğudan ve batıdan gelerek Ermeni evlerine yerleştirilen Alevi komşularla aynı yolda yürüdüler uzunca bir süre. Aynı şekilde, tehcirden yıllar sonra annesiyle birlikte köyüne dönen Agop dedem, Odur'da yeniden aile kurdu ve diğer iki Ermeni aile, Yester halamın kayınpederi Misak Emi ve Mampre'nin ailesiyle birlikte doğudan gelen Alevi Zaza göçmenlerle köydeş oldular.

İşte bu yaşamlardan kısa kesitler sunarak, ilişkilerden bölümler aktararak, her iki toplumun da yeni yaşam tarzına daha yakından bakmayı ve göstermeyi denedim. Kaynaşmalar, yakınlaşmalar oldu, bayram seyran sevinçlerinin, kayıp kederlerinin paylaşımları oldu. Diller arasında geçişler oldu. Ermeniler, *aga*, *emi*, *bibi* dediler muhataplarına; onlar da *ağpar* (abi), *morkur* (teyze), *kuyrig* (abla) gibi hitapları benimsediler. Kızgınlık anlarında ise onlar "Gâvur tohumu", bizimkiler de "Sen nesin ki, hazır yeyici, talancı" teraneleriyle öfkelerini dışa vurdular. Sonra bir düğünde, bir kurban gününde yine el ele verdiler...

Cumhuriyet dönemindeki bu yer yer tekil ve özgün yaşam birlikteliğini kaleme alan, yazıya döken Ermeni ve Türk yazarların pek fazla olduğunu sanmıyorum ve umuyorum ki bu çalışmadaki bahislerin birçoğu okurlara dini açıdan veya sosyal, ekonomik, kültürel yönlerden yeni bilgiler sunacaktır. Hem kitabi bilgiler hem de sözlü tarih yöntemiyle elde ettiğim bilgilerin katacağı yenilik, Anadolu köylerinde tek tek aileler halinde kalan Ermenilerin nasıl hala Ermeni olduğu, kültürlerini, dillerini, dinlerini nasıl korudukları ve Alevilerle olan ilişkiler gibi konulardaki ayrıntılar olacaktır belki de... Ben bu bilgilerin çoğunu, 76 yıldır birlikte yaşam sürdüren, dimağları hala taptaze olan anne ve babamın anlatılarıyla ilk elden, çoğunlukla sözlü tarih yöntemleri uygulayarak öğrendiğim için şanslıyım. Ayrıca, köylerimize yaptığım ziyaretler, köylü dostlarımızla olan sohbetler, anlatılar, Odurlu din adamı kuzenim Haçik'in, kardeşlerim Kevork (Murat) ve Sebuhan'un anıları ve geçmişle bağ kurmama büyük katkısı olan özellikle Ermenice ve bazı Türkçe kaynaklar kalemime yön verdiler.

Yazının ilerleyen kısımlarında bölümler kısaca şöyledir;

Binci bölümde Divriği'yle ilgili konular, köy çocuklarının Divriği'ye bakış açısı, Divriği'nin adı, tarihi, tarihini etkileyen dini toplumların varlığı irdeleniyor kısaca. Pavlikyan'lardan, onların Ermeni, Bizans ve Araplarla olan ilişkilerinden söz ediliyor. Mengüçük Beyliği döneminden sonra Divriği'nin Osmanlı yönetimine geçişinden bahsediliyor. Bir de o dönemde Divriği'de oturan Ermenilerle ilgili, Zartar Hayran'ın hafızasına başvuruluyor. Ben bu kaynaklara internetten ve Ermenice ve Türkçe kitaplardan ulaştım.

İkinci bölümde, sözel anlatıların yanında farklı kaynaklardan olgusal bilgi toplamak amacıyla, Muradyan ve Gochigian tarafından yazılan Ermenice kaynaklara ulaştım. Odurlu Krikor Muradyan'ın yüz yıl önce yayımlanmış kitabı aracılığıyla Odur ve S. Agop Köylerinin 1915 öncesi dini, siyasi, ekonomik ve sosyal yaşantıları hakkındaki bilgileri, o devirde böyle bir sosyo ekonomik araştırmayı yapacak düşünceye sahip

olmalarına odaklanarak, aktarılıyor. Bu bölümde Odur doğumlu olan annem Nuvart Usta’nın çocukluk, gençlik yaşantısından kesitler, Alevi komşularla olan ilişkiler, soyal, ekonomik, dini konularda ipuçları veren anlatılar var. Ayrıca yaşamı Odur’da başlayıp ABD’de son bulan yazar Toros Gochigian’ın kitaplaştırılmış hikayesine kendi notları ve kızının anlatımıyla tanık oluyoruz. Odur’un Azizleri, Odurlu din Adamı Haçik Çopuryan’ın anıları ve Rum kızı Maryam’ın hikayesi de bu bölümde yer alıyor.

Üçüncü bölümde, Krikor Muradyan’ın Armutak’ı betimleyen notları yer alıyor. Babam Movses Usta’nın bildiği Divriği köyleri içinde özellikle Armutak, kırsal yaşantısı, ibadet yerleri, kutsal anlayışı, suları ve toprakları ondan aktararak anlatılıyor. Anne’nin anılarında ise, köydeki Noel ve Paskalya kutlamalarının detaylarına, Armutaklı dedem Sebuha Usta’yla ilgili kurtuluş hikayesine değiniliyor; bir de Armutaklı Arzu Morkur’la ilgili anılar paylaşılıyor.

Dördüncü bölümde ise 2018-19 akademik yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi bünyesinde düzenlenen “Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi” kapsamında bu çalışmayı hazırlarken, danışmanlarım Esengül Ayyıldız ve Zeynep Yeşim Gökçe hocalarla birlikte annemle yaptığımız derinlemesine mülakatta ortaya çıkan anlatılara yer veriliyor. Babam ve iki erkek kardeşimin de katıldığı bu mülakatta Divriği’nin iki Ermeni köyü Odur ve Armutak kadar, aile hşkayemizi detaylı konuşma olanağı bulduk.

Hepimizin Armutak ve Odur’da geçen yaşantılarının bazı evrelerini ve büyük anne ve babalarımızın kurtuluş hikayelerini içeren bu tanıklıklar, genelde tehzir sonrası taşrada Ermenilerin eğitimi, yeme içme alışkanlıkları, komşulukları gibi soyal, kültürel ve ekonomik hayatlarıyla ilgili önemli detaylar sunuyor.

Bu hikâye, benim ailem özelinde, aslında Anadolu’da Ermeni bir aile hikayesi. Ailemin geçmişine, kendi çocukluğuma, yaz tatillerime, bizim ve komşularımızın, halen görüştüğümüz dostlarımızın Divriğili günlerine, ortanca halam Zartar’ın, Hayran ailesine gelin gittiği günlere şöyle bir bakıyorum göz ucuyla...

I. DİVRİĞİ

Köylerimizin bağlı olduğu Divriği kazasının, köy yaşantısındaki yeri çok önemliydi kuşkusuz. Bana göre de Divriği, diğer ilçelere kıyasla daha özel ve ‘biricik’ti her bakımdan. Divriği’nin kalesini, kilise kalıntılarını, muhteşem konaklarını, dillere destan Ulu Cami’sini, insanların içtenliğini, eski ve yeni meslek gruplarını düşünüyorum. Bu noktada, altının, altınla ilgili işlemlerin sanatsal ve idari açıdan uzmanı olan Divriğili Düzyan ailesini ve araştırmacı yazar H. Barsoumian’ın Divriği hakkındaki bir notunu burada belirtme gereği duyuyorum. “Altın kuyumculuğunun Ermeniler arasında oldukça yaygın ve gelişmiş bir zanaat olduğu Sivas yakınlarındaki Divriği’de görülebilirdi. Divriği’deki altın kuyumculuğunun kendine has özelliği, burada altının bir alışımla karıştırılmasına rağmen üründe hiçbir karışım ya da katkı maddesi izinin görülmemesini sağlayan gizli bir formülün kullanılmasıydı. Altının görüntüsü ve değeri değişmeden kalitesi artırılmış olurdu. Bu gizli formülü bilenlere, argoda karıştırıcı veya dökümcü anlamına gelen *küliçeci* denirdi.”³

Divriği’yi anlatırken bazı çocukluk anılarımı da yad ediyorum: Babamın amcası Kalust Arayan (Soyadı kanunundan sonra Usta) genç yaşta İstanbul’a gelmiş, evlenmiş, tehirden kurtulmuştu. Yüz üç yaşında, taze dimağla vefat eden amca-dedem bana ve torunu Anita’ya sık sık “Atlarımız, koyunlarımız vardı, dağlarımız, bağlarımız vardı, bizim geçmişimiz (Arayan olduğumuz için) Ara Keğetzig’e, Pafliklere uzanır” derdi. Çocukluk; “dede yine hayal aleminde” der gülerdik. Ara Keğetzig’in eski bir Ermeni kralı olduğunu öğrendik de Paflik’lere hiç aklımız ermemişti o zaman.

Bir de Agop Amcam vardı, ben küçücükken İstanbul’a geldiğimde, eli her daim üzerimde olan. Anneler İstanbul’daki akrabalara erzak gönderirlerdi her yıl. Onlar da özellikle çocuklara giysi, oyuncak, çikolata...Daha sonra Fransa’ya göç eden amcam ve küçük halam Siranuş’un günlük konuşmalarına tanık olmuştum orada yaşarken. Bu konuşmalar, taklitler, anlatılar genelde İstanbul, Divriği, Armutak ve köy yaşantısı üzerine olurdu. Aynı olguyu Almanya’da yaşamış olan Sapo Halam ve Odurlu teyzem Azniv’in ve ondan esinlenen dayım Murat Şimşek’in ifadelerinde de tesbit ederdim sık sık. Belli ki özlem, uzaklıkla doğru orantılı artıyordu...

³ Hagop Barsoumian, *İstanbul’un Ermeni Amiralar Sınıfı*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013) 93.

Bizim çocukluğumuzda Divriği’ye “*Şehir*” (Şehir, kent anlamında) derlerdi köylüler. Babalar şehere gider, buğday, mercimek, nohut, fasulye satar, üzüm, leblebi, ortası delikli kırmızı-beyaz çizgili yuvarlak şekerlerden getirirdi. Çalışan ırgatlara üst-baş, çocuklara potin, ayakkabı, lastik çizme (cizlavet marka), pantolon, gömlek, şapka ve fistanlık kumaşlar gelirdi şeherden. Bütün köy çocukları, varlıklı, fakiri, çobanı, ırgat çocuğu... istisnasız iş gücünün önemli bir parçasıydı. Bütün çocuklar şeherden gelecek hediyelerin özlemine çeker, alınca da büyük sevinç yaşarlardı. Ben, kardeşlerimin bu tür sevincini onlarla birlikte evimizde, tarlamızda çalışanların veya komşuların çocuklarına da yaşatan babamın doygun, huzurlu gülümsemesini de hala hatırlarım. Bu çocukların ırkı, milliyeti yoktu, Ermenisi, Türkü, Alevisi, Kürdü yoktu.

Ben, İstanbul’a gelip anaokulana başladığım yıl Agop dedem, “Bundan sonra anne ve babana sen mektup yazacaksın” dedi, ben de hep yazdım. Zarfın üstüne yazdığım adresi de hiç unutmadım. “Terzi Emin Türkoğlu eliyle Armutak köyü”.

Köyde yaşayanlar da sebze, meyve, yağ, peynir, kavurma, çir, pekmez, pestil, bal gibi nimetlerden Divriği’de yaşayan kalaycı, semerci, demirci, ayakkabıcı, terzi, kuyumcu gibi dostlarına pay çıkarırlardı zaman zaman. Onlardan bazılarının maddi durumu oldukça iyiydi. (Halamın ailesi Hayran’ların fazla bir maddi getirisi olmasa da Sarpan isimli bir tapulu köyü vardı). Bazıları ise ilçede yaşamalarına rağmen köylülerden daha yoksul bir yaşam sürerlerdi. Örneğin gezici kalaycılar köy köy dolaşarak ancak kışlık erzaklarını temine çalışırlardı. Divriği ile bugün sayısı 107’ye varan köylerinin ilişkisi, karşılıklı alışverişlere dayalı olarak hep önemli olmuştu.

Divriği’nin Adı

Türkiye’deki Tarihsel Adlar başlıklı çalışmada, Bilge Umar, Dirvana, Divle, Divranos, Divre, Divriği gibi Anadolu’nun muhtelif yerlerindeki aynı özkökten türeyen isimleri inceleyerek vardığı sonuçları şu şekilde kitabında belirtmiştir: Luwi ve ardılı dillerde w ana/ana takısı, -sal-yurdu, anlamını verir. Kök özbiçimleri aynı olan bu isimler, yöredeki bir gür suyla bağlantılıdır. Dirvana’nın öz biçimi Dibrana, D(a)-lbra(a)na, (Ana Tanrıça’nın gür suyu-sal) anlamındadır. Aynı şekilde, “Divle”nin eski biçimi büyük olasılıkla “Divre” idi, yani D(a)-lbra, “Ana Kralçe’nin gür suyu”. Umar, Divriği için de adın aslının bahsi geçen şekilde Dibra/Divre olduğunu, buna Ermeni ağzında, Ermenice’nin –ig takısının eklendiğini, Rum ağzında ise bu bölümün –iki’ ye

dönüştüğünü söylüyor. Aynı şekilde, Bizans çağında kullanılan Tephrike sözcüğündeki ephr(a), “Bol su, gür su” anlamını yansıtmaktadır. (Abra, Aphra, Ebra, İbra). Araplar ismi Aprike şeklinde kullanmışlardır. Ermeni ağzında baştaki D’si ihmal edilen, Aprig, yani Apr(a) ig diye bir çeşitlemesinin de varlığından bahsediliyor. Divriği ilçesi Fırat’ın kollarından Çaltı suyunun kıyısında olmakla da yazar, kasabanın adının, topografayı yansıttığını belirtmektedir.⁴

Tarihçe

Sözel anlatılara geçmeden önce, Sivas’ın en doğudaki kazası olan Divriği ve annemin köyleri Armutak ve Odur’un tarihsel geçmişini özellikle bu yöredeki Ermeni varlığı açısından bulabildiğim kaynakları inceleyerek irdelemek istedim. İlk olarak, Yervant Zartaryan’ın, Divriğili muhtelif yazarlardan derleyerek 1972’de Lübnan’da Hamazkayin basın evinden yayımladığı, *Badmakirk Divrig Kağaki* (Divriği Şehri Tarihi) çalışmasındaki Ermenice yazılardan yararlandım.⁵ Kitabın “Badmagan Divrig” (Divrik Tarihi) başlıklı bölümünde, Horvenk semtinde doğup daha sonra Kaliforniya’ya göçmüş olan Doktor Khantemuryan’ın 1955’de ziyaret ettiği memleketi ile ilgili notlarından, Divriği’nin tarihçesi aktarılmaktadır. Dr. Khantemuryan’ın aktarımına göre “Küçük Asya’nın en eski yerli halklarından Hattiler’in (MÖ. 4000-MÖ. 2000), son dönemlerindeki başkenti Kussar Şehrinin yerinde kurulmuştur Divriği (Tephrike, Divrik). Zayıflayarak Halep yöresine çekilen Hatti’lerin yerini Hititler almış; Hitit kralı Hattuşili, MÖ. 1975’te Kussar’ı bırakarak, Gürün yakınlarındaki Boğazköy’de, “gümüş şehir” anlamına gelen Hattuşaş adıyla, Hitit başkentini kurmuştur. Divriği’de Hatti veya Hititlerden kalma herhangi bir eser olmamakla birlikte, yürüyerek birkaç saat güneydeki Odur köyünde, bir kaya üzerine oyulmuş, Hititçe bir yazıt bulunmaktadır. Oysa, Divriği’ye daha yakın Palanga köyünde çok sayıda Hititçe yazıtlar olmasına rağmen, bunlar o tarihlerde ne incelenmiş ne de çevirileri yapılmıştır. Hititlerin MÖ. 800 yılında hükümlerinin bitmesinin ardından, bütün bu bölgede, güneyden gelen Frigyalılar egemen güç haline gelmiştir. MÖ. 550’te bu kez Persler yöreye hakim olmuş; MÖ. 332 yılına kadar Zerdüşt Perslerin elinde olan Kapadokya bölgesi Büyük İskender’in

⁴ Bilge Umar, *Türkiye’de Tarihsel Adlar* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2009) 216-217

⁵ Dr. Khantemuryan, “Badmagan Divrig” [Divriği Tarihi], içinde: *Badmakirk Divrig Kağaki*, [Divriği Şehri Tarihi] Derleyen: Yervant Zartaryan (Lübnan: Hamazkayin Yayınevi, 1972) 17-34.

hükümüne geçmiştir. İskender’in ölümünden sonra ise, bu dönemde kurulan Kapadokya Krallığı ve içinde yer alan Divriği, MS. 17 yılında, Roma İmparatorluğu’nun bir eyaleti olmuştur.⁶ Roma imparatorluğu 395’te ikiye ayrılınca, Divriği, Bizans sınırları içinde kalmıştır. 570-630 döneminde Sivas ve yöresindeki küçük Ermenistan denilen bölgenin yöneticisi II. Justianus, Bizans ordusunda Perslere karşı savaşmış olsa da daha güçlü olan Persler, sonunda bu yöreyi işgal etmiş; Divriği Perslerin eline geçmiştir. 633 yılında ise, güneyden gelen Arap akınlarıyla zayıflayan yöresel güçler, 639 yılında Araplara teslim olmuş, bu topraklar uzun süre Bizans ve Araplar arasında el değiştirmiştir. Ancak, dini açıdan, hristiyanlığa geçiş dönemi, Bizans’ta olduğu gibi, Ermenistan’da da oldukça sancılıdır. Kargaşa ve belirsizlikler döneminde, Araplar Anadolu içlerine doğru ilerlemektedir. Bazı bölgelerde ise bir yandan paganizm etkinliğini sürdürürken, diğer yandan Hristiyanlığı değişik şekillerde yorumlayarak, farklı versiyonlar yaratan zümreler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en etkin olanı Pavlikyanlar, bu yörede gelişmelerine elverişli bir ortam bulurlar.⁷

Vasburagan’dan Sivas Yöresine Göç⁸

“Vasburagan denilen, Van yöresinde hüküm süren Arzrunilerin başlangıcı, MÖ. 700’e uzanır. Kral Gagik’le (908-937) başlayan yönetim 100 yıldan fazla sürer. Altıncı olan kral Senekerim (1004-1027) döneminde doğudan Çakır Bey yönetiminde Selçuklu akınları başlayınca, Şabuh kumandan ve Şehzade Tavit bir süreliğine Selçuk ilerleyişini durdurabilirler. Ancak tehlike gittikçe büyümektedir. Senekerim divan toplantısı yapıp bir karara varır, Bizans imparatoruyla anlaşarak Vasburagan’daki 10 şehir, 72 Kale ve 400 köye karşılık kazalarıyla birlikte, Fırat nehrine kadar Sivas’ı alır. Divriği de Egin ve Arapgirle birlikte Senekerim’e verilmiştir. Senekerim yaklaşık 1021 yılında, 14.000 atlı ve Vasburagan halkının dörtte üçünden oluşan 400.000 kişilik taraftarları ile Sivas ve yöresine yerleşir. Daha sonra Kars ve Ani’den gelen göçlerle küçük Ermenistan’ın nüfusu iyice yoğunlaşır.

Divriği’de ise Pavlikyan’ların sonlandırılmasıyla büyük hezimet yaşanmıştır. Sivas’ta sarayımsı bir malikane ve Surp Nişan manastırını (Vank)⁹ inşa ederek episkoposluk merkezi yapmıştır. Divriği’de Surp Lusavoriç Vank’ını ve sayısı 800’e varan kilise

⁶ Dr. Khantemuryan, “Badmagan Divrig” [Divriği Tarihi], içinde: *Badmakirk Divrig Kağaki*, [Divriği Şehri Tarihi] Derleyen: Yervant Zartaryan (Lübnan: Hamazkayin Yayınevi, 1972) 22-23.

⁷ Dr. Khantemuryan, “Badmagan Divrig” [Divriği Tarihi], içinde: *Badmakirk Divrig Kağaki*, [Divriği Şehri Tarihi] Derleyen: Yervant Zartaryan (Lübnan: Hamazkayin Yayınevi, 1972) 22-23.

⁸ Bu bölüm Dr. Khantemuryan’ın yukarıda bahsettiğim makalesinden alınmış ve Türkçe’ye benim tarafımdan çevrilmiştir. Dr. Khantemuryan, “Badmagan Divrig” [Divriği Tarihi], içinde: *Badmakirk Divrig Kağaki*, [Divriği Şehri Tarihi] Derleyen: Yervant Zartaryan (Lübnan: Hamazkayin Yayınevi, 1972) 29-31) Daha önce Türkçe’ye tercüme edilmediği için, bu bölümü olduğu gibi okuyuculara sunmanın önemli olduğunu düşündüm.

⁹ Vank: Manastır. Ruhani ve kültürel merkez. İnziva yeri, adak yeri, birlikte yaşama yönetmeliğine bağlı rahipler topluluğu. Eğitim, bilim ve yazı merkezi. Dini ve sivil yapılardan (kilise, şapel, kabristan, aşevleri, ambarlar, ahırlar, köprü, çeşme, su yolları vs) oluşan külliye. Vankın reisi “Vanahayr” o vankdaki rahipler tarafından seçilirdi. IX. Ve X yüzyıllarda inşaat alanında büyük

ve vank inşa etmiş, Egin (Ağın) ve Arapgir şehirleri ile birlikte birçok köy, kasaba ve yerleşim yerleri kurmuştur. Senekerim 1027’de ölünce yerine oğlu Tavit, arkasından da diğer oğlu Adovm geçer (1038). 1059-1060’da, Selçuk sultanı Tuğrul Bey zamanında yapılan akınlarla Havadenek (Gürün olabilir) kazasını aldıktan sonra Sivas’ı ele geçirir; 8 gün yağmalayıp, kral Adovm’un hazinelerini alarak geri çekilirler. 1068’de imparator olan Romen Diyojen, istilacıların Divriği’den geçeceğini öğrenir ve onların yolunu keserek çoğunu kılıçtan geçirir.”

Pavlikyanlar

Bugün Divriği, UNESCO Dünya Mirası listesinde olan Ulu Cami ve Şifahanesi ve bir zamanlar Pavlikyanizm hareketinin üssü olan kalesi ile ünlüdür. İlçeyi çevreleyen dağlık alanlarda bulunan manastırlar ve diğer kültürel miras mekânları ise daha az bilinirler. Divriği’de bulunan ve bunlardan daha da az bilinen kayda değer bir mekân, Orta Çağ’da yaşamış bir rahip olan ve Ermeni Apostolik Kilisesi ve Katolik Kilisesi tarafından aziz kabul edilen Krikor Naregatsi’nin mezarıdır.¹⁰

Pavlikyan Hareketi, tarikatçı hareketler içinde gücü ve önemi açısından özel bir yer tutmaktadır. Dualistik bir Hristiyan tarikatıdır. Özellikle Bizans’a yakın Batı Ermenistan’da güçlü olmakla birlikte Doğu’da da yaygındır. 7. yüzyıl ortalarında en çok erken bir gnostik Hristiyan hareketi olan Marcionizm’den ve İran çıkışlı Manicheizm’den etkilenmiştir. Temel doktrininde iyilik ve kötülük tanrısı vardır. Kötü tanrı bu dünyanın, iyi tanrı gelecek dünyanın yaratıcısıdır. Eski Ahit’i kabul etmezler, haça değer vermezler, yalnızca Luka incili ve Pavlus’un mektuplarına değer verirler. Tüm resim ve heykelleri, kiliseyi, kilisenin gelenek ve dogmalarını, kurumlarını, ruhban sınıfını reddetmişlerdir. Şiddetli misyoner etkinlikleriyle korku duyulan savaşçılar olmuşlardır.¹¹

Doğu Hristiyanlığı içindeki Pavlikyan tarikatı, üçüncü yüzyılda kurulsada yükselişi ve görünür olması 653 yılını bulur. 650’lerde tarikat liderliğine Mananallı (Samsat’ın köyü) Konstantinos adlı bir Ermeni geçer ve

gelişme göstermiş, büyük mülklere sahip olmuşlardır. Bu merkezlerdeki rahiplere, teolojiyle birlikte, lisan öğretileri, dilbilgisi, coğrafya, muhasebe, minyatür sanatı, el yazması, müzik ve türlü zanaat ve sanatları öğretirdi. Ermeni mimarisi ve oymacılık sanatı büyük ölçüde, Orta Çağ vanklarında geliştirilmiştir.

¹⁰ Vakahn Keshisian, Koray Löker ve MehmetPolatel, “Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas” (İstanbul: HDV Yayınları, 2018), 36. https://hrantdink.org/attachments/article/1405/Sivas_Raporu_new.pdf

¹¹ “Paulician, RELIGIOUS SECT”, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Paulicians>

öğretiyi yaymaya başlar. Küçük Ermenistan, Kapadokya ve Pontus bölgesinde yaygınlaşan öğretiye Ermeni ruhaniliği de Bizans İmparatorluğu da karşı çıkar ve baskı altına almaya çalışırlar. Pavlikyanlar bu baskılara karşı Abbasi emirleriyle anlaşır. Bizans İmparatoriçesi Teodora’nın başlattığı saldırılarda yüz binlerce insan hayatını kaybeder. Daha sonra Pavlikyanlar 5000 kişilik bir güçle Bizans saldırılarını püskürterek Divriği kalesini ele geçirir ve merkez haline getirirler.¹²

8. yüzyıl başlarından itibaren Divriği’de toplanan Pavlikyanlar için Divriği çok önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Paulician, Paflıkyan, Pavlikyan, Pavlikan gibi isimlerle anılan tarikatı, Araplar, el-Bayalika olarak adlandırmış, Divriği’ye de Medinet-ül Balayika demişlerdir. Paflıkyan adı, ilk kez Ermeni Kilisesinin Dvin sinodunda kullanılmıştır. Sinod’da, “Bu sapkınların evleri ziyaret edilmeyecektir” şeklinde bir karar da alınmıştır. Pavlikyan isminin kökeniyle ilgili değişik düşünceler olmakla beraber, genel kabul gören görüş bu ismin, 8. yüzyılda cemaatini Ermenistan’a geri götüren liderleri Paul’den geldiği şeklindedir.

Zartar Halam Divriği’yi Anlatıyor: Divriği’deki son Ermeniler

Divriği’deki son Ermeniler’le ilgili, 60-70 yıl öncesinden aklında ne kadar kalmışsa, Hayran’lara gelin giden Zartar halamın kısa bir anlatısını daha önceden bir konuşmamız sırasında not etmişim:

“... Cığışan’ın başından başlıyor, İstasyon Caddesi. Önce Azadu’nun evi, babası papazdı, kardeşi kunduracı Hamparsum, onun bitişiğinde bizim evimiz, orta okulun tam karşısındaydı, Gazer ve Antranik Hayranyan kardeşler, birlikte otururduk. Kaynım Gazer Ağa’nın dört erkek, bir kız çocuğu vardı. Antranik ayakkabı üretir ve satardı. Yanımızda bir Türk evi vardı, leblebi satardı, Mehmet Uzungiller. Ondan sonra, ismini tanıdığımız için diyorum, Necdet’lerin [Tarihçi, yazar Necdet Sakaoglu] evi. Necdet’in babası kuyumcuydu, kuyumcu Arif Bey derlerdi. Anasının adı Necmiye idi. Necdet sekiz-on yaşlarında yoktu, anası elinden tutar bize getirirdi, yeni gelini görmek istiyor diye. Bir gün tavuğunu kucakladı geldi, ‘teyze, bu tavuk yumurtlar mı’ dedi. Eh, ‘yarın sabah yumurtlayacak’, dedim. Yarın sabah

¹² Vakahn Keshisian, Koray Löker ve MehmetPolatel, “Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas” (İstanbul: HDV Yayınları, 2018), 18. https://hrantdink.org/attachments/article/1405/Sivas_Raporu_new.pdf

geldi, ‘sahiden tavuk yumurtladı teyze’ dedi. Onlardan sonra Arşag’lar vardı. Buraya kadar Ermeni evi. Ondan sonra zaten ev bitiyor, köprü vardı, çarşıya giden köprü başlıyor. Bir de aşağıda, Sima morkur vardı, kızı Siranuş, oğlu kolonyacı Sarkis, bir de yengeleri vardı Gulvart. Ondan ileri gidersen, o semte Horovenk derlerdi, istaysona yakın Nazar Ağa’ları anlatacağım sana, soyadı Semerciyan’dı, iki katlı evleri vardı. Haçik Usta’yla birlikte dükkanları vardı, semer yaparlardı. Oraya yakın kalaycı Toros ve karısı Digin morkurlar vardı, kardeşi kalaycı Artin vardı, soyadlarını hatırlamıyorum... Ondan sonra Cigişan diyorlar, ondan yukarıyı tanımıyorum. Daha ilerde dağın başı, tepede de Arevaluy’slar vardı. Benim yakın görüştüğüm komşum onlardı, Ermeni olarak. Cigişan’ın tepesi var ondan ötede. Eski yıkıntı evler vardı, aile yoktu oturan.”

Babamın Bildiği Divriği Köyleri

Babam ismini hatırladığı Divriği köylerini saydı, ben de bu köy isimlerinin bugün kullanılan karşılıklarını “Sevan Nişanyan’ın Yerleşim Birimleri Envanteri- Index Anatolicus” sayfasından aktardım:

Armutak (Kavaklı Su), Odur (Kayaburun), Erşin (Güneyevler), Pargam (Uzunkaya), Khrnavul (Maltepe), Palanga (Ölçekli): Bu köylerde 20. yüzyılbaşında Ermeni yerleşimi vardı, şimdi hepsi Alevi yerleşimi.

Kızılıcören (1862’de Kızılcaviran) ve Güresin (Aynı-İsim değişmemiş): Kısmen Alevi-Ermeni yerleşimi idi.

Mursal (Aynı), Göndüren(Aynı), Gömüskür (Aynı), Üruk (Aynı), Susuz Ören (Susuzviran), Bahtiyar (Aynı), Ödek (Aynı), Karasar (Aynı), Vazıldan (Uluçayır), Üçpınar(aynı): Bunlar Alevi yerleşimi olan köylerdi.

II. ODUR KÖYÜ

Divriği’ye bağlı köylerin, özellikle ailemle bağlantılı olanların, 1915 öncesi sosyal yaşamı, nüfusu, eğitim şekli gibi sosyolojik konularda bulabildiğim tek kaynak, *Hayrenikin Uhdavorneri* (Memleket Yolcuları) adlı

Krikor Muradyan tarafından yapılan çalışmadır. Bu kitapta beni ilgilendiren kısım, günlük yaşam bilgileri ve Odur köyünde doğmuş ve yaşamış olan yazarın, devrin olanakları dahilinde yaptığı araştırma ve gözlemlerini yansıtan verilerdi. Odur - Armutak’la ilgili bölümlerini Ermenice’den çevirerek özellikle de rakamsal verileri aynen kullandım. S. Agop köyü de yönetim olarak Odur’a bağlı olduğu için ikisini birlikte irdeledim.

Yazar bu köylerle ilgili verileri ne şekilde elde ettiğinden bahsetmiyor. Belki köy muhtarlarından direkt aldı, belki destek almak istedikleri hayır kurumlarına verilen bilgilerden veya başka kaynaklardan... bilemiyorum. Ama kendisi bu bilgileri gayet emin olarak, kesin ifadelerle tam sayı vererek belirtmiştir. Başka kaynaklarda bu denli ayrıntılı verilere pek rastlanmadığı için, verilen sayıların yaklaşık veya tahmini olduğunu varsaysak bile, o devirdeki yaşantı hakkında oldukça canlı bir tablo çizmesi bakımından ilginç sayılabilir. Ayrıca, her köyün evlerindeki toplam hayvan sayısı ile ilgili envanter tutması gibi nedenlerle yapılan çalışmanın sıradışı olduğunu düşünerek, yazarın ifade şeklini koruyarak alıntı yaptım:¹³

“Divriği ve köyleriyle ilgili okumalarımda, tarih öncesi arkeolojik bulgular ve daha sonraki birçok ayrıntılara rastlamakla birlikte, buralarda, bir asır önceki Ermeni toplumunun yaşam şekli, komşuluk, eğitim düzeyi gibi konularla ilgili verilere rastlamak pek mümkün olmadı. Bulabildiğim Türkçe kaynaklarda Ermeni varlığından ya hiç bahsedilmiyor ya da birkaç cümleyle geçiştiriliyordu. Bu durumda, geçmişte, Divriği ve köylerinde yaşayan, üreten, birçok eser bırakan Ermenilerden bahseden Ermenice kaynaklardan bulabildiğim bilgileri aktarmaya yöneldim. Bu çalışmalarda, 1915 öncesi Ermenilerin yaşantılarından bahseden yazılar çoktu ve bazılarında oldukça objektif, bilimsel araştırmalar yapılmış, eski Anadolu yaşantısıyla bağlantılar kurulmuştu. Yazarların çoğu zorunlu yolculuklarla dünyaya dağılmış, eli kalem tutan insanlardı. İlk gidenler kendilerini gurbette hissediyorlardı ve güçlüklerin getirdiği bezginliklerden dolayı, eski vatanlarına yaptıkları hayali yolculukları onlara yaşam şevki veriyordu çoğu kez. Anılarını yazıya geçirirken de Anadolu’daki hayatlarının ayrıntılarını, özlem dolu duyguları ve istem dışı gidişlerin sebeplerine sitemlerini dile getiriyorlardı. Bu çalışmalar, daha çok ani bir ayrılışla vatanlarından kopmuş olan ve diaspora yaşantısı içinde özlem ve kırgınlık dolu duygularla yazılan anılar, duygusal içerikli yaşam parçaları veya daha önce yapılmış olan araştırma sonuçlarıydı.

Odur Köyü

Divriği’den batıya doğru 3 saat uzaklıkta ve yöredeki Ermeni köylerinin merkezindedir. Köy birkaç yüzyıl önce *Asdvazadur* (Tanrıverdi) adıyla kuruldu, ‘Adur’ veya ‘Odur’un, bu ismin kısaltılmış şekli olduğu düşünülüyor. Eski bir Ermeni köyü olduğunu pekiştiren olgulardan biri de ezelden beri Ermenice isimlerle anılan tarla ve otlak isimleridir. *Ayke tsorag, pazumens ayki, kare parah, gal ağpür* gibi... (Bağ vadisi, Pazumların bağı, taş ağıl, harman çeşmesi vs.) Köyün çevresinde yıkık kemerli, son dönemlere

¹³ Krikor Muradyan, *Hayrenikin Ukhdavorneri* [Memleket Yolcuları], (İstanbul, Sancakyan Yayınevi, 1920) 21-38

kadar, nineler, kızkardeşler, inancı bütün ziyaretçiler tarafından günlük ve mumla, itikatla ziyaret edilen birçok *madur* (küçük kilise, şapel) var. S. Toros, (S.- *Surp-Aziz*) S. Minas, S. Vasileos, S. Tateos, S. Asdvazazin. Köyün 10 dakika yukarısında yekpare kayalarla yapılmış, eski bir kale, eski bir konut ve su deposu kalıntıları var. Bunların üzerinde anıt olduğunu onaylayacak yazıt veya işaret yok. Ermeni köylerinden ayrı, iki Kızılbaş köyü, Bahtiyar köyüyle tapulu, ekili tarlalarla sınırdaş, Karasar’la sınırı ise, yayla damlarının da Odur’a aidiyetini özel fermanla onaylayan otlaklar. Köylüler Mart ayından itibaren Temmuz’a kadar hayvanlarını otlatmak için kuzeye, 3 saat mesafedeki yaylaya giderlerdi. Çünkü o aylarda ekili olan arazilerde hayvan otlatamazlardı. Odur Toprakları sulak araziydi.

Akarsuları, Nüfusu, Gurbetçilik ve Varlık Durumu, İçme Suyu

Divriği şehrini sulayan *Avak Aru* (Büyük dere), Yama dağından çıkar, Odur’un içinden geçerek Divriği’ye giderdi ve ayırım noktasında suyu artırıp eksiltme yetkisi Odur’a ait olduğu için muhtara hiçbir ödeme yapmadan tarlalarını, tarhlarını suluyorlardı.

Oysa başka köylerde bu suyun kullanımı ücrete tabi idi.

Köyden 15 dakika uzaklıktan geçen bu büyük sudan gayrı, üç ayrı vadiden gelen sular, *Tatar’in tsor*, *Gorve tsor*, *Ayke Tsor’dan* (Tatar’ın vadisi, Cesur’un vadisi, Bağ vadisi) gelen sular da köyün ihtiyaçları için kullanılırdı.

Odur’un sakinleri Ermenilerdi. Küçük büyük 102 ev vardı. Nüfusu toplam 610 kişiydi, 300 erkek, 310 kadın. Gurbete gitme olayı yaklaşık 80 yıl önce başlamıştı. Her evden bir iki kişinin şansını denemek ve ailesine katkı için İstanbul, Amerika veya başka yerlere gitmesi alışkanlık olmuştu. Meşrutiyetin ilanından yararlanan gurbetçi sayısı artarak 90 -100 kişiye ulaşmıştı. Bunların yarısından fazlası Amerika’da işçi olarak bulunuyor, diğerleri de İstanbul, Mısır, Bulgaristan gibi yerlere dağılmıştı ve gençlerin çoğu köyde bulunmuyordu. Ayrıca 2 aile Amerika’da, 5 aile İstanbul’da, 1 aile de halen Mısır’da orta halli aileler olarak yaşıyorlar.

Köyün zenginliği toprak sahipliğine bağlıydı, çok az bir kısmının nakit parası vardı, o da en çok 1000 lirayı bulurdu. Çoğu toprak sahibiydi, en yoksulun, 20- 40 lira değerinde bir bahçe ve tarhı mutlaka olurdu. Hali vakti yerinde büyük soyadı taşıyan ailelerin 500.000 lira değerinde ev, bahçe, bağı vardı, (10-20 yıl önce olduğu gibi) borcu yoktu. Tek katlı evler dar, eğri büğrü yollarla bağlıydı. Son yıllarda 5-10 tane oldukça zevkli iki katlı evler yapılmıştı.

Köyün bir Çeşmesi vardı. Yaz aylarında hayvanlar dışarlarda otlayıp sulandıkları halde, çeşmenin suyu az akardı. Çeşmenin suyu 820 metre batı yönündeki *Gorve Tsorag* (Cesurun vadisi, olabilir) denilen yerden toprak künklerle gelirdi. İlk kimlerin yaptığı bilinmeyen bu künkler, sekiz yıl önce, Amerika’daki hemşehrilerimizin de büyük katkısıyla 70 lira harcanarak Rum ustalar tarafından tümüyle yenilendi.

Kilisesi ve Gereçleri, Eğitim ve Yönetimi, Giysileri

Yanılmıyorsam, Odur Kilisesi'nin kapısı üzerindeki (*ՌՊԼԷ*)¹⁴ RBLE tarihi, kapının masrafı Veledlerin Hacı Arakel tarafından karşılanarak konulmuştu. Ahşap çatılı bu kilise çok mütevazı bir yapıydı.

Ayinlerde kullanılan bir gümüş papaz başlığı, vaftizlerde kullanılan altından güvercin, şarap için kupa, kemer vs. 500 lira değerinde kilise gereçleri. Mülk olarak da bir bulgur *tengi*¹⁵ ve yıllık geliri 8-10 lira olan birkaç önemsiz tarla vardı ve bu gelire tepsi ve mum paraları dahildi. Ayrıca, eskilerden kalma 60 parça kadar 500 lira tutarında alacak senedi. Bu tutarlar yok olan nesillerin ödemenyenleri olarak ileri gelen köy ağaları arasında tartışma nedeni oluyordu.

Köylülerin ortak isteği ve çalışmasıyla 1872 yılında iki katlı olarak inşa edilmiş olan Tovmasyan adlı okul, yine köylüler tarafından 1908 yılında yenilenmişti. Bu kez daha büyük ve zarif olan bina, köyün önde gelen yegâne yapısıydı. Tek öğretmenle yönetilen öğrenci sayısı 50-80 kişiydi. Son yıllarda öğretmene ödenen yıllık 36 lira, İstanbul'da 1909'da kurulmuş olan Eğitimseverler Derneği¹⁶ ve Onun Amerika'daki aynı adlı kolunun sandığından ödenirdi.

Odur köyünün yönetimi, beşer üyeli Mütevelli Heyeti ve Yönetim Kurulundan müteşekkildi. İlk heyette, devlet tarafından onaylı bir muhtar olurdu. Muhtar, köylülerin güvenini kazanmış olmak kaydıyla ve üye arkadaşlarının katkısıyla bütün siyasi ve ekonomik işleri yönetme yetkisine sahipti. Yönetim Kurulu ise genelde mütevelli heyeti ile toplantılar yaparak okulun ve kilisenin her türlü sorunuyla ilgilenir, ilgili tüm günlük işleri yönetirdi.

Özgün bir kuruluş olarak Vartan Şahbaz adına 500 ciltlik bir kütüphane yapmış olan Taşınaksutyun'u da anmak gerekir. Farklı kuruluşların mevcut olmamasına rağmen, köyde ezelden beri *tayfacılık*¹⁷ kök salmıştı ve köyle ilgili işlerde farklı akımlar karşı karşıya gelirdi.

Köy giysileri eski devirden kalma, yeni asra uymayan bir görünüş arz ederdi. Ama son zamanlarda, yenilikleri izleyerek yavaş yavaş olumlu yönde değişime gidiyorlardı.

Zanaat ve Zanaatkarları, Başka Geçim Kaynakları, Hayvan Varlığı ve Ondalık Vergisi

Küçük sermayeli bir gençlik kooperatif ortaklığı dükkanından ayrı, özele ait, her türlü eşya satan iki dükkân daha vardı. Zanaatkar olarak da bir fotoğrafçı, bir tenekeci, ve birkaç tane de duvar ustası vardı. Kalanların hepsi tarla ve saban çiftçisi idiler.

¹⁴ Ermeni alfabesindeki harfler Romen harflerinde olduğu gibi, rakam yerine kullanılırdı. Buna göre, R-1000, B-800, L-30, E-7, RBLE-1837'yi işaret ediyor.

¹⁵ Tahıl ölçü birimi anlamında kullanılmış olmalı, ama Ermenice veya Türkçe olarak tam anlamını bulamadım.

¹⁶ 1909 başlarında kurulmuş olan derneğin amacı eğitime hizmet, kapalı okulların tekrar açılması. Amerika'da da bir kolu vardı ve 1915'ten sonraki göçmenlere bir miktar yardım etmiştir. (Y. Zartaryan S.260)

¹⁷ Tayfacılık kelimesi Türkçe olarak kullanılmış ve taraf olmak, bir grup veya partinin taraftarı, sempatizanı olmak anlamında kullanılmıştır.

Faaliyet genelde buğday ve arpa ekip biçmesi üzerineydi. Çok az evler bazen pamuk ekerlerdi. Her evin kendisine fazlasıyla yetecek, meyve bahçeleri vardı. İstisnai olarak, bağcılık yapılırdı. Avcılıkla uğraşan iki ev vardı.

Koyun besleyen 35 evin toplam 1500 koyunu vardı. Her evde bir eşek vardı. Büyük başlardan ise 9 adet katır, 9 kadar inek, 60 çift öküz vs. vardı. Yıllık buğday üretiminin onda biri hükümet tarafından kabalacılarla 200 -250 liraya satın alınırdı. Onda bir buğday 130-150 kile kadardı. (bir kile de 160 okka). Meralar ise 20-30 liraya satılırdı. Odur, çevresindeki köylere kıyasla örnek bir köydü ve atalardan gelen örf, adet doğrultusunda komşuluk bağları en imrenileniydi. Köylünün herhangi bir şekilde hükümetle sorunu olduğunda, birleşerek hareket eder ve olumlu sonuç alırlardı.

Surp Agop Köyü

Adından anlaşıldığı gibi bu köy kutsiyet ifade edilen bir yerdi ve sakinleri de eski örflerine uygun bir yaşam sürerlerdi. Pazar veya bayram günlerinde Ermeni ve Kızılbaş köylerinden dahi adak sahipleri mucizevi *Mzpna Hayrabad*¹⁸ in mucizevi haçkarları altına adaklarını kafiler halinde getirirlerdi.

Ezelden beri salt Vank (manastır) olarak kurulan köy, üçgen bir tepecek üzerine konumlanmıştı. İki yanını çevreleyen küçük vadilerin kıyıları kavak ve selvi ağaçlarıyla donanmıştı. Etrafında ise doğa armağanı, badem ve *dağım*¹⁹ ağaçları vardı.

Ziyaret Yerleri, Nüfusu, Kilisesi, Eğitim Durumu, Uğraşları ve Giysileri

Köyün biraz yukarısında yaşam kaynağı çeşmeleri ile *Tateos* ve *Ortdag* adlı kutsal ziyaret mekanları, az ötede dağın yamacında ise *Gorve* denen güzel bir ziyaret yeri bulunurdu. 12 haneli 114 sakini ile, bu küçük köyde 23 kişi gurbetçi idi. Ayrıca, tüm hane halkıyla birlikte bir ev İstanbul’a, bir ev de Bulgaristan’a yerleşmişti.

Burası bir Vank konumunda olduğu için ve sürekli ziyaret edilen bir yer olduğu halde, tabaklardan, zengin kapılarından ve türlü fırsatlarla yapılan bağışlardan dolayı bir birikimi yoktu. Her ev eşit olarak birkaç yıl kilise *pangalını* (mum satılan yer) tekeline alarak geliri iç etmişti ve birbirlerine söyleyecek sözleri yoktu.

Son zamanlarda yeni yetme birkaç genç, heyet kurarak kilisenin yönetimini ele aldılar ve kısa zamanda 20 lira biriktirerek bu küçük tutarın önemsiz faizi olan 5-6 liraya, yardımcı bir öğretmen ile okulu tekrar açtılar. Ancak, bir okul binaları olmadığından, 20’den fazla öğrenci, Vank’a ait ve özenilecek durumda olmayan, zemin odalardan birinde toplanırlardı. Eskiden kalma, suyu heme hemen tükenmiş bir çeşmeleri vardı. Ama başka kaynaktan gelen bol ve iyi suyu olan *Koğani Çur* (Koğan-çalan, Hırsız suyu?) dedikleri suyu hem bahçelerini sulamaya hem de içmeye kullanırlardı.

¹⁸ Mzpin-Nusaybin, Mzpna Hayrabad-Nusaybin’li rahip Aziz Hagop-Çölde inzivaya çekilmiş ve birçok mucizeler yapmış bir Ermeni Azizi. (Köy ve manastır adını bu azizden alıyor)

¹⁹ Dağım - Türkçe, Divriği’de çitlenbik ağacını tanımlar.

Çiftçilikle geçindikleri için her evin kendisine ait tarlası, bağı, bahçesi vardı. Hem iş az hem de arazi engebeli ve taşlık olduğundan at, katır gibi iri hayvanlar yoktu. Herkese sahip olduğu birer eşek yetiyordu. 8 çift öküzleri vardı ve yılda 100 kileye yakın buğday üretiyorlardı. Her evin kendi gücüne göre koyun ve inekleri, harika otlakları vardı.

S. Agop, Odur köyünün bir semti sayılırdı, çünkü kuzeye doğru 20 dakika uzaklıktaydı ve giysileri, yaşam tarzları Odurlularla aynıydı.”

ANNEMİN ANLATIMYLA ODUR KÖYÜ

Mayıs 2019. Annem hastaneden dönmüş, nekahat devresinde. Onun için en iyi dinlenme şekli, geçmişini anlatmak. Kardeşim Sebuhan konuşurmuş, ben de not almıştım:

“Çeşmenin suyu kesildi puğarın arkasını kazıdılar ki su niye kesilmiş. *Pörnek*²⁰ kırılmış, su toprağa akmış yerin dibinde. Bizimkiler, Rumlardan kalma eski Rumlardan kalma taa Haylardan evvel dediler. Bir ufak madur, kilise gibi bir yer çıkmış, toprağın altında kalmış *Mar Asvazamar*’ın [Meryem Ana] resmi varmış büyük taşın üstünde. Gördüm mü duydum mu yoksa hatırlıyor muyum, öyle birşeydi. Türklerin zamanında oldu, kapattılar öyle kaldı, hale de kaldı yerin altında, çeşmenin suyu hale akıyor. “Gördüm ve anlatırlardı. Rumların zamanı mı, daha evvel mi kalenin içine inmişler. Bak ki diyeyim, evvela şu gördüğümü anlatayım. Bu benim gördüğüm. Aşağıdan baktığımızda kalenin yüzünde iki tane pencere görürdük. Bak daha evvelini diyeyim mi? Eşitdim duydum. Arılar dalak yapmışlar bal yapıyorlarmış orada arkadan Surp Agop tarafından kalenin yüzüne çıkılıyordu, kalenin üstüne çıkmışlar adamın birine ip bağlamış, pencereye sarkıtmışlar. Delikten içeri girmiş, kalenin içine inmiş bakmış ki kalenin içinde daştan duvar örmüşler, yani açılmış, ev gibi yapılmış, çıkmış anlatmış. Oraya, bir daha oraya kimse girmemiş bilmiyorum niyeyse.

“Kalenin arka tarafında ev yıkıntıları varmış, oradan su çıkıyor. Surp Agop’un önünden akardı kalenin suyu. Surp Agop *uhd* [adak] yeri idi Haylar giderdi, Türkler de inanır gelirlerdi Surp Agop’un önünde kocaman *pag* [üstü açık avlu] vardı o pagda ateş yakar *madağları* (kurban) pişirirlerdi. Dualarını yaptıktan sonra kilisenin içinde dua yaparlardı. Bizim Türkler ‘Yalouz Keşiş’ derlerdi, Ödekliler ‘Kara

²⁰ Pörnek- Ağaç veya toprakdan yapılmış su borusu, künk.

Yağup’ derlerdi dağın başında yalnız kalmış görmüşler belki ondan öyle demişlerdir. Armutalık Apo enişteyle Odurlu Mampre Surp Agoplular.

“*Muğazemin Tsori* [Muğazemin yeri, vadisi] derdik, orada dere de var düzlük de. Surp Agop’un yan tarafında. Surp Agop’la ilintili Vank var orada, okul gibi orada *vartabed* (rahip) yetiştiriyorlarmış. Babamla oduna gitmiştik. Babam orada anlattı. Oturduk turpunan peynir ekmek yedik. Turpu doğradı babam, hey Allah’ım 9-10 yaşlarındayım ki bunlar aklımda kalmış. Minas emi ne yapmış biliyor musun? Anamgil bostan yapmışlar, *Vankin tsori*’unda (Vank vadisi). Odur’da Misak emigilin tarlanın tarafında vank yeri vardı., Odur’un vankı varmış, S. Agop ayrı bu ayrı. Biz *Kharpug’un tsori* derdik, Türkler de *Khalpug* derlerdi, vankın tsori. Nenem gündüzün bekliyor bostanı, akşam eve geliyor babam gidiyor. O gün babamın işi varmış, Minas emiye ‘sen bekle’ diyorlar, ‘ayı gelmesin’. Gece, hışır hışır ses geliyor. Minas emi sopayı alıyor, karanlıkta gidiyor sopayla ayının kafasına kafasına vuruyor, ayıyı öldürdüm, diyor gidip yatıyor. Oysa ki öldürdüğü komşunun öküzüymüş. Adam gelmiş, ille öküzümün parasını ödeyeceksiniz. Minas eminin parası yok, bilmem, babam ödemiştir. Çocuğudum, 5-6 yaşındaydım, beni Türkmen’in yanına katarlardı ki kuzu yaymaya giderdik. Türkmen’in anası Marta hala Hırnavul’dan gelme idi, babası Karabelli Hasan’dı. Marta hala güzel küp yapardı, kızına küpten ufak bir oyuncak yayık yapmıştı. Anama nenem *Taro* derdi biz de *Taro* derdik. *Taro* bana biraz yoğurt ver yoksa Türkmen beni götürmüyor der, yoğurt alırdım. Çünkü Türkmen yoğurt isterdi. Melek de bizle gelirdi, Melle derlerdi, onlar da çocuk sayılırdı. Yoğurdu alır o yayıkla oynar, yağ yapıyorlardı oyuncak oynuyorlardı. Benlen bir kız daha vardı, biz bakar heveslendirdik, bize ‘haydee kuzuyu çevir’, ‘haydee danayı çevir’ derlerdi. Kuzulardan da gelirdim kapının önünde, *Apgeggilin Gule* ve *Sabri’nin kızı Fade*’yle. *Fadime*’ye *Fade*, *Gülizar*’a da *Gule* derdik. Onlarla çaputtan bebek yapar oynardık. Çatal odunun üstüne çaput bağlar, peş yapardık, yüzüne de çaputu yuvarlar, yüz yerine korduk. Yüz yerine saçımızı koparır, desteyle koparır, tükürür ip yapar, yüzünün üstüne haç gibi korduk, olurdu yüz. Senlen nasıl konuşuyorsak onlarla da öyle *Zazaca* konuşurdük *Cevi*’nin kızı vardı ama o soğuktu, yakın olmazdı, adını unuttum şimdi. Kimler vardı, kimler yoğudu... Günlük yediklerimiz pilav, mercimek, nohut, fasulye, lahana, patates yemeği... Erzurum tarafından gelmişler onlara muhacir derdik, onların daha az vardı, bilmezlerdi de çoğunu. Babam patatesi belnen çıkarıyor, biz de ayıklıyoruz. Püsküllü Mustafa geldi, ‘Hayret Hacı ağa bu *kartollari*²¹ toprağın

²¹ Kartol- Patates (Almanca veya Rusça) Erzurum tarafından gelen göçmenler bazı Rusça terimleri de beraberlerinde getirmişlerdi.

altından mı çıkarıyorsun, bu nasıl oluyor’ dedi. Onlar ‘kartol’ derdi, biz de onlardan öğrendik kartolu. Babam hastalanmış, ayvanda yatıyor, Püsküllü’nün karısı ateş almaya gelmiş, Türkçe bilmiyorlardı, babama ‘Hacı ağa sen sağsın?’ dedi. ‘He, Hacey ölmedim sağım daha’. ‘Wişş, Hacı ağa ben bir şey dedim? Yanlış mı dedim?’ dedi, güldük. Seferberlikte evleri yıkmışlar, ilk gelenler sağlam evlere oturmuş, *pegler* [küçük baş hayvan barınağı veya üstü açık avlu] kalmıştı, sonra sonra oradan buradan gelenler oldu, *pegleri* yaptı yaptı oturdular. Asıl babamgilin evde Sabrigil oturuyordu. Bir kat üzerine yer katı gibiydi. Nenem geri gelince eski kocasının evine gitmiş oturmuş, Lakanoğlu’nun eviydi, iki katlı güzel evdi. Şehire giden yol önünden geçerd.

“Asya vardı, Abdoyla evliydi. Yedi yaşındaymış Kürt aile yanına almış büyütmüş. Sarıçiçek’de büyümüş. Adam yaşlı, Asyayla evlenmiş. Odur’a gelmiş kocasıyla, Abdo’yu da o adam büyütmüş, Abdo’nun amcasıymış. Adam ölünce Asya Abdo’yla evlenmiş. Babam bostan yapmış, Asya’nın kocası bostana bakıyormuş. İlk geldiklerinde Asya’nın Hay olduğunu duymuşlar ama söylemiyormuş. Babam Misak emi gile gitmiş, *Mako* (Makruhi) ablanın meydana bakan çardağında oturuyorlar. Çeşme de hemen çardağın yan tarafında. Asya bakraçlan suya gelmiş. Ermenice ‘Bu kız Ermeniceyi unutmuş’ demiş Mako abla, babam da Ermenice, ‘Bu kız mı Ermeniceyi unutmuş, bilmiyormuş, kak yesin mi ki bilmiyor?’ demiş, kız birden başını yukarı kaldırmış gülmüş. Asya sonra açılmış, Ermenice konuşmaya başlamış. Hatta, dört amcası varmış *aksorda* [sürgün] kaybolmuş, babama nolur, yazı yaz da onlara gönder, dermiş, O da sarı Çizmeli Mehmet ağa, öldüler mi kaldılar mı kime yazayım demiş. “Anamların evine komşu Kukkuli’ler otururdu, asıl adı Mehmet’ti. Dişleri olmadığı için soğanı minik minik doğrar, tuzlayıp yerd. Kukkuli’nin üç kızı, iki oğlu vardı. İfe, Meley, Şağugül. Kızları arkadaşımı. En çok İfe ile oynardım. Anası sacın üstünde arpa ekmeği pişirir, yumuşak yumuşak, taze ekmeğin içine soğan kor yerd. İfe’ye buğday ekmeği verirdim, o da bana arpa ekmeği verirdi, yerdik. İfe’nin anasının adı Ağce idi.

“Babam Divriği’den bir öküz aldı. Öküz şehirden geldiği için köyde çalışmayı bilmiyor. Çifte koşulduğunda dümdüz gidiyor, dönüş yapamıyor. Ben önden gidip öküzün burnuna dalla dokunarak yön vereceğim, gider gelirdim beraber. Öküzün adı *Malakan*’dı. Sonra hastalanır gibi oldu, babam kesti, butlarından birini Kukkuli’ye verdik, derisini o yüzdü. Kara kışta 15 yaşına girmişim, Zehmeri’nin 15’inde evlendirmişler, Armutak’a gelin gitmişim. Ama köyüm Odur’un tarlalarının

Ermenice isimleri hala aklımda. *Hayin ardı, Saldagin ardı, Ağayin gamurçin ardı, Galin değı...* [Ermeni tarlası, salın altındaki tarla, ağa köprüsünün tarlası, harmanın altındaki tarla].”

Yıllar sonra Surp Agop’a Adak Ziyareti

Annem ve babam İstanbul’a göç ettikten 20 yıl sonra, babam, teyzem ve annem, köylerini ziyarete gitmişler.

“Akşamdan yola çıktık Armutak’dan Odur’a, Mampre gile misafir gittik. Davarın akşam yayılmadan gelmesini bekledik. Odurlu Dere Mehmet bizi sürünün içine götürdü, iki tane toklu seçtik, satın aldık akşamdan. Baban koçların sırtlarını yokladı, daha tavlı olanı seçti aldı. Mampre’de sakladık. Bekçiye haber verildi, ertesi sabah ziyaret var diye. Bekçi-tellal sabah erkenden kalktı, kilisenin damına çıktı. ‘Hacı Agop’un kızları İstanbul’dan gelmişler, Yalouz Keşiş’e gidiyorlar, kurban kesecekler, kurbanı olan olmayan herkes davetlidir.’ Güzündü, herkes bayramlık elbiselerini giydi, yola koyuldu. Surp Agop’un Odur’dan uzaklığı yarım saat 45 dakika yürüme mesafesi. Yokuşu çıktıktan sonra, bir düzlüğe varılır. Düzlükte kocaman bir kaya vardı. Denir ki Surp Agop bu taşın üstüne basarak ata binmiş, o taş kutsaldı. Köylüler taşın yanındaki bir çalıya iplik, çaput bağlayarak dua ederdi. Düzlüğü geçince bir dereye varılırdı. Dere boyunca badem ve dağım ağaçları vardı. Dere kenarında köylülerin *anikh*²² dediği bizim *ananukh* dediğimiz kokulu bitki, onların eşkicik, bizim *tutrgiç* dediğimiz ekşimsi bitkiler vardı.

Dereden yukarı beş dakikada vanka çıkılırdı. Kilisenin pegi, *khoranın* [apsis] üstü kapalıydı o zaman. Vankın duvarları halen ayaktaydı, üç tane horan vardı. Önce Surp Agop’da dua ettik, adak yaptık, sonra kurbanlar akan dere kenarında kesildi. Üç büyük kazanda pişen pilavla birlikte herkese dağıtıldı. Yağı, bulguru, yoğurdu, Odurlular getirdi.

Surp Agop’da yenildi içildi, sohbet edildi, rakı içildi, kadın erkek çocuk akşama köye dönüldü. İki gün Mampre’de, iki gün Veli’nin oğlu Haydar’ın evinde kaldık, Armutak’a geri döndük.”

²² “Ermenice annuh, yani nane kelimesinden gelmektedir.” (...) “Sivas yöresinde dağlardan toplanan kekiğe anuk derler”. *Ekşi Sözlük* içinde “Anuk” maddesi. (<https://eksisozluk.com/anuk--719127>)

Odurlu Toros Gochigian’ın hikayesi ve Odur hakkında verdiği bilgiler

Yukarda anılan kitabının önsözünde K. Muradyan, genç yaşta köyünden ayrılıp Amerika’ya gitmiş olan çocukluk arkadaşı Toros Goçigyan’ın, yaşamının henüz baharındayken ilk düşlerinin yıkılışını yaşadığını ve aşık olduğu vatanının acılarını görmemek için okyanusları aştığını söyler. “Biliyorum ki” der, “sen topraklarına, bütün ruhunla bağlıydın, sen memleketinin taşına toprağına, havasına suyuna, sabanına macına ve sevgilerine gönülden bağlı kaldın hep, hiç unutmadın. Bu mütevazı çalışmamı, seninle olan uzun süreli arkadaşlık, kardeşlik bağımızın bir sonucu olarak sana ithaf ediyorum”.

Bundan seksenbir yıl sonra, 2001’de, New York Albany’de adeta bu ithafa cevap niteliğinde bir kitap yayımlanır. Toros Aris Goçigyan’ın Ermenice olarak tuttuğu günlükleri kızı Lucille Sarkissyan İngilizce’ye çevirerek yayımlar.²³ *My Father’s Journal, A Soliloquy* (Babamın Günlüğü, Bir Monolog) başlıklı bu kitapta Goçigyan, Odur’da başlayan yaşamını, tuttuğu günlüklerle betimlemektedir. Kitabın sonuna da Muradyan’ın kendisi için yazdığı sayfaları ve yine köyünün *Surplarının* (Azizler) açıklamalı listesini Ermenice ve İngilizce olarak eklemiştir.

Toros Gochigian’ın Odur’daki İlk Yılları - Umarsız, Tedirgin, Korkulu

Goçigyan 1889’da Odur Köyünde doğmuş. Oldukça varlıklı olan ailesi herşeyini 1895’deki katliam ve yağmalar esnasında kaybetmiştir. O günlerde altı yaşlarında olan Toros, yaşanan olaylarla ilgili bölük pörçük anılarında, bütün ailenin amcasının evinde toplandığını ve Çıksız köyünden, aile dostları olan Kürd Paşo tarafından korunduklarını anlatıyor. Ancak, köyleri zorbalar tarafından işgal edilince Paşo, başıbozuklarla başa çıkamayacağını söyler, dağa çıkmalarını önerir. Bu arada Odur tümüyle yağmalanıp talan edilir. Köylüler iç çamaşırlarına kadar soyulurlar, köyden dört kişi öldürülür. Halk köyü tamamen boşaltarak grup halinde Aşuşen’e [Arşun-Erşin-Güneyevler] doğru gider. Aşuşen de yakılıp harabe haline geldikten sonra oraya koruma amaçlı jandarmalar gelmiştir. Yazar Aşuşen’de ne kadar zaman kaldıklarını hatırlamıyor. Bir müddet sonra Odur’da barış ve sükunetin sağlandığı söylenir, halk Aşuşen’den Odur’a geri döner. Köyde kapı ve pencere çerçevelerine varıncaya kadar herşey sökülmiş götürülmüş, herşey yok olmuştur. Toros, babasının, annesi Takuhi (Nakkaşyan), yeni doğmuş kardeşi Nşan, büyük ablası Ağavni, ablası Lusnig, küçük kardeşi Mariam’dan oluşan altı kişilik aile için sıfırdan çabaya başladığını, gün geçtikçe köyde hayat emarelerinin tekrar başladığını ve karşılaştıkları güçlükleri anlatıyor.

Tam bir yıl sonra 1896’da aynı olayların tekrarlanacağı söylenmeye başlayınca, köyün tekrar boşaltılması yoluna gidilir. Goçikyan ailesi gündüz saklanıp gece yürüyerek Çıksız (Şıksız) köyündeki dostları Paşo’ya sığımlar. Paşo onları ahırda saklarken, Divriği’den haberlerle dönen kardeşi Ali, Paşo’ya “Bu gavurları neden barındırıyorsun, evimizi yaktırmak mı istiyorsun, kov onları” der. Salt geceyi geçirmek için izin isterler. Ertesi gün Odur’a doğru yolculuklarında, Paşo onlara köye kadar eşlik eder. Köy oldukça sakindir, Yeni Türk koruma askerleri gelmiştir. Paşo askerleri duyunca korkar, Hagop *emmi* onu gizlice Aşağı Pınar’a kadar götürür, Çıksız’e dönmesine yardımcı olur.

²³ Lucille Gochigian-Sarkissian, *My father’s journal: A soliloquy*, New York: Linden Printing Services, Inc, 2001.

O kış aile küçük kardeş Nşan’ın ölümüyle sarsılır. Okul açılır, Toros büyük hevesle öğretmen Haçik Yeğiayan’ın eğitiminde okula başlar, ikinci el buldukları alfabeyi elinden bırakmaz. Yokluk hep etkilidir. Toros okul hayatına başkalarının eskittiği yırtık kitaplarla devam eder.

Toros Gochigian’ın İlk Aşkı, Babasının Ölümü, Hüsrân ve Hastalık

1901’de büyük abla Ağavni, köyden Parunag Çopuryan’la evlenir. Çopuryan’lar babasına 15 gümüş para verirler. 1904’de Lusnig, Tavit Mardirosyan’la evlenir, Goçiyân ailesine aynı miktarda para verirler.

Birgün, babası Toros’a, el yazısının yeterince düzgün olduğunu, artık okula gerek kalmadığını, kendisine çiftçilikte yardımcı olmasını ister. Toros, çift sürme, ekip biçme, sulama sibi tarım işlerine başlar. Evde anne ve küçük kızkardeş, tarlada baba-oğul, dört kişi sefalet içinde yaşam mücadelesi verirler.

Bu arada Toros, A.T.’ye âşık olur.²⁴ İki yıl boyunca karşılıklı yaşanan seveda açığa çıkınca, her iki aile de evliliğe itiraz ederler. Başlıca gerekçeler, ikisinin de fakir oluşu, her iki ailenin de daha varlıklı dünürler düşlemesi, Toros’un henüz çok genç oluşu, ayrıca da babasının, oğlu henüz çok küçükken, Varvar Kiziryan’ı Toros’a alacağına dair vermiş olduğu sözdür. Derken, A.T.’yi köyden zengin bir adayla evlendirirler. Toros’un dünyası yıkılır, ölümü düşler hale gelir, köyü bırakıp başka diyarlara gitmeyi arzular. Ancak hüküm sürmekte olan Hamidiye rjimi buna engel olur.

1907’de, Toros Ulu Yazı’da tarla sürerken, hasta yatmakta olan babası vefat eder. Ailenin bütün yükü Toros’un genç omuzlarına biner. Açlık, güçlük, sefalet... Büyük ablasına başvurur, ablası eteğine diktiği birkaç gümüş parayı hemen çıkarıp verir. O parayla aldığı buğday onların hasat dönemine kadar idare etmesini sağlar.

1908’de Meşrutiyet’in ilanıyla, Ermenilere istedikleri yere gitme izni çıkar. Toros, önce İstanbul, sonra da Amerika’ya gidip çalışarak ailesinin yaşam düzeyini yükseltmek niyetindedir. Tam yola çıkacakken hastalanır, şiddetli bir ishal salgınıyla 3-4 ay yatakta kalır. Salgın her gün 2-3 can almaktadır.

Bir gün Surp Agop köyünden Peder Merger ziyarete gelir. Annesi, ölmeden Toros’un komünyon almasını ister. Peder, gitmeden bir tedavi şekli önerir. Her gün iki kepçe dolusu *masburu* (kuşburnu) suda 15 dakika beklettikten sonra çekirdekleriyle yiyecektir. Bu tedaviyi uygulayan annesi, bir demet kuru samanı kaynatarak buharını ayaklarına tutar ve üstüne sıcak su içerir. Eylül’den Aralık’a kadar yatakta olan Toros iyileşir ve Temmuz’da eski gücüne erişir.

Evliliği, Evlatları, Hayalleri

Babasının söz aldığı, ama daha sonra başkasıyla evlenmiş olan Varvar Kiziryan’ın kocası vefat etmiştir. Toros, 1910 Eylül’ünde, arkadaşlarının, “dul bir kadın” olduğu gerekçesiyle evlenmesine itiraz ettikleri Varvar’la Surp Tomas kilisesinde nikahlanır. 1911 Temmuz’da Vartkes adını verdiği oğlu dünyaya gelir. Vartkes’i bir hafta sonra küçük bir törenle vaftis ederler. Toros karısına ve

²⁴ Günlüklerinde Toros Gochigian, sevgilisinin ismini sadece baş harfleriyle betimliyor.

çocuğuna sevgiyle bağlanır, doğumdan sonra eşini dışarda çalıştırmaz. Annesi çocuğa bakar, Varvar da ev işleriyle ilgilenir. Tarlaya küçük kızkardeşiyle gider, hasatı toplarken Çopuryan’larla yardımlaşarak çalışırlar. Düzenli bir aile yaşamı başlar, ailesine düşkünlüğü günden güne artar, çalışmalarını şevkle sürdürür. Maddi durumları iyiye doğru evrilir, yaşamının en mutlu günleridir. Akşamları dostlarıyla bahçelerde toplanır, ay ışığında özgürce dans eder, şarkı söylerler çoğu kez.

1912’de tarla çalışmalarına ek iş olarak, Markar Haçikyan’ın yanında “hızarcılık” (odun kesme) işi yapar. İşin uzmanı olan Haçik’ten işin inceliklerini çabuk öğrenir ve yılda 400-500 para ek gelir elde eder. Şubat 1913’te kızı Aşkhen doğar.

Amerika, ah Amerika

Askere gitme zamanı gelince, Amerika’ya gitme planları yeniden depreşir. Ailesini eniştesi Parunag Çopuryan’a emanet eder, Eylül 1913’de beş arkadaşıyla birlikte evden ayrılır, 12 günde İstanbul’a ulaşır. Bir hafta kaldıktan sonra gemiyle Amerika’ya doğru yola çıkar. Yunanistan’ın Patras limanına uğrayıp “Laura” adlı Avustro-Amerikan buharlı gemisiyle 19 günde New-York limanına varıp, oradan da trenle hemşehrilerinin bulunduğu Watervliet’e giderler.

İş bulmak en büyük sorundur. Arkansas’da bahçe işleri yapar, Watervliet’de demir fabrikasında çalışır, kabullendiği cüzi ücretlere rağmen işsiz kalır. Eylül 1914’de eşinden ve memleketteki eniştesinden gelen mektuplar annesinin vefatını bildirir. Önce inanmaz, peş peşe gelen haberlerle gerçeği kabullenir. Hıçkırıklara boğulurken, *mayrig can* (Can annem) diyerek monolog halinde sürekli konuşur annesiyle. Fedakarlıkları, hüznüleri, özlemleri dile getirir, dua eder annesi için. Gelen mektuplarda, Ermeni köylerine yapılan soygun haberleri de yer almaktadır. Durumu idrak ettikçe, yavaş yavaş annesinin ölümünün şans olduğunu, ama eşi ve çocuklarına ne olacağını kaygıyla düşünmeye başlar. Biriktirdiği 80 doların 25 dolarını onlara gönderir. Gurbetteki iki yıl süresince toplam 150 dolar iletmıştır ailesine. Bu arada sık sık işsiz kalmak kaderi olmuştur sanki.

1915 ve Ötesi...

1915... Amerikan gazeteleri Ermeni tehciri ve katliamlarını yazmaya başlarlar. Memleketten aldığı son mektubun tarihi 25 Nisan tarihidir. Kendi yazdığı son mektuplar yanıtız kalır... Geride kalan eşinden, çocuklarından, akrabalarından bir daha hiç haber alamaz. Gurbet ellerde yalnız, çaresiz bir derviş gibi ordan oraya savrulur, dehşete düşer, kabuslarla sabahlar, karanlıklarda yok olur, güneşli günleri anımsayarak ayakta kalmaya çalışır. Şiirler, mektuplar yazar, sevgilerini, isyanlarını, pişmanlığını, kinini dile getirir. Eşinden, ablalarından, eniştelere, yeğenlerinden gelmiş olan mektupları tekrar tekrar okur, onlara yeniden cevaplar yazar, biriktirip kendine sakladığı cevaplar... “Gözlerimin önünde karaya bürünmüş bir perde... içinde bir ruh var... bir mezar görünümünde... Mezarın yanbaşıdayım, nasıl devam edebilirim, ben de bir mezarım, kalbim bir mezar...Uygunuzu bölmek için sessiz olmalıyım...” diyen cevaplar.

Haziran 1921’de Watervliet’deki ahabplarından uzak, büsbütün yalnızlık ve yabancılık çektiğini hisseder. 14 Haziran’da, 409 Central Avenue, Albany’de, kendi ifadesiyle, başarısızlık ihtimalinin büyük olduğu ve hiç bilmediği bir konu olan, dondurma, şeker, sigara satış dükkanı açar. “Kaybetsem ne gam” der “bu benim alın terim olan para ve kaybetmek, maddiyatla ölçülemez.” Hemşehrilerinden ayrılıp kendisini gönüllü olarak hapse alma olgusunun açıklamasını da şöyle yapar: Bütün değişik olgular ve

sonuçlar tek kaynaktan doğarlar ve o kaynağın kapsamı içindedirler ve o kaynağın adı, sözüm ona, “yaşam mücadelesi” denen olgudur.

Hikâyenin Sonu

Kitabın sonuç bölümünde, kızı Lucille Gochigian Sarkissian, bu otobiyografide, babasının, özyaşamını doğumundan genç bir yetişkin olarak geçirdiği evreye kadar olan bölümünü anlattığını ifade ediyor. Gençliğinde yaşamış olduğu hüznüleri de sevinçleri de sosuza dek yitirdiğini ve bir daha göremeyeceği ailesinin yasını tuttuğunu, duygu ve düşüncelerini kâğıda aktararak onların hatıralarını yaşattığını anlatıyor. Yas ve ağlamanın, acıları bastırmaktan daha sağlıklı olduğunu, şiirin, varlığımızın en derin gizemleriyle basit olgularını ilişkilendirmemizi sağladığını, bu tür yazıların, barış, neşe, dönüşüm ve hayatta kalma yetisi getireceğini söylüyor Lucille Sarkissian.

Kitap burada bitiyor. Kitabın önsözünde Lucille, Toros Gochigian’ın Amerka’da Selma Minassian ile yaptığı evlilikten Lucille, Queenie ve Margaret adlı üç kızının ve torunlarının olduğundan bahsediyor. Lucille Sarkissian Gochigian, babasının özyaşam hikayesini, babasına, annesi Selma Minassian Gochigian’a büyük anne ve babalarına ve 1915’de, babasının mezarısız yok olan aile üyelerine ithaf ettiğini yazıyor.

Son kısmında Muradyan’ın önsözü ve Gochigian’a ithaf yazısına yer veriliyor. En sonunda da 26 Kasım 1934’de Vatterliet’de yazdığı, Odur’un Azizleri’ni betimleyen Ermenice metin ve onun İngilizce çevirisi yer alıyor.

Odur’un Azizleri

Toros Goçigyan kitabında, kemerli, kireçtaşı tuğla veya taş yapılar olan, Odur’a ait kutsal ziyaret mekanlarının 15 adet olduğunu zikrederek yer ve özellik ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Türkçeleştirerek alıntıladım:

Pale Vank (Parlak Aziz) – Odur’un batısına doğru, yüksek bir dağ ovasının bağrında bulunan kutsal yerlerden biri olan vank’a yerel halk “gömülü kilise” derler, çünkü taşlarla, toprakla örtülüdür. Kendine özgü ananevi bir hikayesi de vardır. Bu vank, rivayete göre, Katolikosluk merkezi olmuştur ve çevresindeki rengarenk, kokulu çiçeklerle de Ermenistan kiliselerine dağıtılan “Kutsal Müron” burada hazırlanmıştır.

Asdvazain (Meryem Ana) – Odur çeşmesinden 50 ayak güneyde bulunur, büyük bir *haçkar* [Haç şeklinde yontulmuş veya üzerine haç şekli ve süslemeleri işlenmiş taş - haçtaş]. Efsaneye göre Ermeni krallardan biri, bilinmeyen bir nedenle yapıyı yıktırması ve harabe o haliyle kalmış, çevresinde, dikili dut ağaçlarıyla.

S. Vasilos – Köyün doğu tarafındaki girişte bulunan bu kutsal mekânın taşlarından birinin üzerinde yılan şeklinde bir resim vardır, bu yüzden de adına “Otsigi Pjişg Surp” [Aziz Yılanlık Doktoru] da derler. Şişmiş yüzler, yılan sokmasının yarasını bu ziyaretin taşlarına sürerek şifa bulurlardı. S. Vasilos aynı zamanda köyün koruyucu aziziydi.

S. Minas – Yeri, köyün güney yönündeki bahçeler içindedir ve herşeyin koruyucusu olan azizdir.

S. Nigoğos’ner (Aziz Nigoğos’lar) – Köyün güneybatısındaki bir tepecik üzerinde, kitap tutan bir çift olan, köyün koruyucu surplarıdır.

S. Toros – S. Nigoğoslar gibi köyden eşit uzaklıkta, köye bitişik ve etrafı mezarlıktı. Bu Aziz’in, Ermeni mimari tarzıyla yapılmış, kemerli üç apsisi vardı. Ölülerin, canlıların ve hayvanların koruyucusuydu. Her yıl Büyük Oruç’un ilk pazarı bu Aziz’in günüydü. Adak sahipleri armağanlarıyla gelir, o mekândan bir taş sirtlarına alarak çevresinde üç kez dolanarak dileklerini iletirlerdi. Hayvanları da ağırlardan kurtulur, kazalardan korunurlardı. O Pazar günü din görevlisi (bir aziz bedeninden kalan) kutsal emaneti çıkarır, adak sahipleri inançla dualar ederler ve içtenlikle yalvarırlardı: “Surp Toros, kumandan, gücüne kurban, sen bize yardıma yetiş”. O gün herkes kavurga (kavrulmuş buğday) yerler, çünkü denir ki S. Toros kavruk buğdayla beslenerek büyümüş. Döğüş oyunları ve birçok oyunlar oynanır, yeni gelinler o gün duvaklarını (veya başörtülerini) boyarlardı.

S. Ureg (Şişkinlik-Ödem Azizi) - Köyün batı yakasında, *Garmir Kang* (Kırmızı Kafatası) dağının kalbinde bulunan Aziz, meyve ağaçlı ufak bir bahçedeki minik bir kulübenin içinde, küçük bir çeşmenin üstündeki Haçkar’la birlikte yerleştirilmiştir. Bu Aziz, göğüslerdeki şişkinlik, ödemlerin tedavisinde ve sütü çekilen göğüslere tekrar süt gelmesinde etkilidir. Adak yapan hasta, Aziz Ureg’e yaklaşırken önünde, annesinin ilk bakire bir kızı olan bir kızla gözleri kapalı olarak ilerler. Vardığında iki adak mumunu yakarak dua eder ve isterse göğüslerini o suda yıkar ve iyileşir. Buraya dua için gelen müslümanlar da şifa buluyorlardı.

S. Tatos – Köye bitişik, kuzeybatı tarafında olan bu mekânın içinde bir kurna bulunur. Sıtma hastalığı olanlar, sabah erkenden gelir, bu kurnada yıkanır ve şifa bulurlar. Adına Aziz Tatos sıtma şifacısı denir.

S. Haçkar – Köyden biraz uzakta, kuzeybatı yönündedir. Günü mutlaka Çarşamba günleridir. Burada mum yakılmazdı, at nalı, çivi veya soğan-sarmısak sunulurdu. Dört bir yanı çalılarla kaplıdır, hafif yaraları iyileştirirdi. Şifa dileyen çalılardan bir dal koparır ve şöyle derdi: “Gece olanlar, çıkanlar, kaynayanlar, gece kurusunlar ve de gündüz olanlar.”

Ananun Surp (Adsız Aziz) – Gözlere şifa veren bu Aziz, Tatar’ın Vadisi denilen yerde, böğürtlenlerle çevriliydi. Bu bitkilerin köklerinden akan su gözlere damlatılır ve iyileştirirdi.

Kuzenimin Odur Anıları

Din adamı olan kuzenim Haçik Hagopos Çopur, S. Toros kilisesinin, köydeki iki mahallenin ortasında, ulaşılması kolay, yüksekçe bir konumda olduğunu, tavanın ahşap, duvarların taş yapı olduğunu anımsıyor. Muhtar veya idare heyetinin aldığı kararları köy bekçisi, bu binanın damından bağırarak ilan edermiş. Kilise o zamanlar tahıl ambarı olarak kullanılmıştı.

Köyün doğudan giriş yolu üzerinde, Ermeni mezarlığına bitişik olan Aziz Vasilos, Haçik’in çocukluğunda kısmen yıkıntı halindeyken, görüştüğü köylüler, onun artık tamamen harabe olduğunu söylemişler.

Babasının adını taşıyan Aziz Toros madurunun, köyün batısında, evlerin bitiminde yer aldığını ve Gorvetsor denilen vadide tarlaların başlangıç noktasında olduğundan ve ziyaret yerinin bulunduğu düzlükte küçük bir mezarlığın varlığından bahsediyor. Bunun belki de din adamlarına ait bir mezarlık olabileceğini belirtiyor Haçik ve komşularının harman yeri yaptığı bu mekanla ilgili de bir çocukluk anısını anlatıyor:

“8-9 yaşlarındaydım. Kuzu ve oğlakları otlatmaya götürmüştüm. Karpuz toplayan komşuları gördüm, gittim yardım ettim onlara, kuzuları unuttum. Eve gittim, kuzular yoktu. Babam kızdı, git bul getir, dedi. Akşam oluyordu, yorgun, geri döndün, Gorvetsor’a kadar gitmeye korktum, soğuktu da... S. Toros’un yanındaki harmanda buğday balyalarının arasında biraz ısınır, sonra yine ararım kuzuları dedim. Uyumuşum. Sabahın ilk ışıklarında babamın sesiyle gözümü açtım, ‘burada, burada’ diye anneme haber veriyordu, sonra da bana ‘Korkma, birşey yok, eve gidiyoruz’ dedi. Bütün köy halkı sabaha dek beni aramışlar...”

Doğu yönünde olan köyün asıl mezarlığının içinden Divriği’ye giden yol geçtiği için ayak altıymış. Buradaki düz mezar taşları hayvanların tuzlanması için kullanılmış. Sığır çobanlarının mezar taşları üzerine döktüğü tuzu yalarlarmış hayvanlar. Bu mezarlıkta, ağabeyi, ablası, nine, dede ve diğer akrabaları yatıyormuş.

Paylevank’a (Paylun Vank - Parlak Manastır) köylüler Pelevenk derlermiş, vadiye de Pelevenk Deresi. Köyün kuzeydoğusunda, iki vadinin birleştiği köşede, yerle bir olmuş yapı kalıntıları olarak varlığını anımsatıyormuş gelen geçene.

Surp Agop Manastırı... Bu kutsal ziyaret yeri bende olduğu gibi, rahip kuzenimde de eski renkli, eğlenceli anıları canlandırıyor. Vank’la aynı isimdeki kilisenin Odur’un kuzeyinde, Divriği’den 2 km. uzaklıktaki tepede kurulu küçük bir köye dahil olduğunu, buranın eskiden Divriği’nin dini liderlik merkezi olduğunu konuşuyoruz. Bahsi geçen kaynaklardan Zartaryan’a göre, bu köyün etrafında geniş arazileri varmış ve 1868’den bu yana da mülkler, manastırda kalan bir din görevlisinin nesli üzerine tapuluymuş. Köyün çevresindeki yarı yıkık iki madurdan birinin ismi S. Hovhannes, diğeri de S. Garabet’miş. Manastırın bir odasının okul olarak kullanıldığı daha önce belirtilmişti. Haçik’in çocukluğunda, manastır zaten yok olmuş, kilise de yıkık vaziyetteymiş.

Kutsal Ziyaret

Hem Odurlular hem de çevre köylerdeki Aleviler, S. Agop Manastırına “*Yalouz Keşiş*” (Yalnız Rahip) derlerdi. Ermeni ve Alevilerin ortak anısı, ortak inancı, ortak yaşamının bir simgesiydi bu ziyaret yeri. Benim son Odur ziyaretimde köylüler buraya “Kara Yakup” dediklerini, buradaki dualarla doğan çocuklarına Yakup ismini verdiklerini söylediler. Annemin, benim ve kuzenimin belleklerinde S. Agop’un özel bir yeri var sanıyorum. Her yıl sonbahar başlangıcında düzenlenen adak gezisine çevre köylerden ve özellikle Armutak’dan büyük ölçüde katılım olurdu. Adaklar adanır, kurbanlar (koç, teke, horoz) kesilir, devasa kazanlarda pişen et ve bulgur pilavı istisnasız herkese dağıtıldı. Bütün gün eğlence yapılır, şarkılar söylenir, inanç festivali akşama dek sürerdi. Genç kızlar, güzel gelinler, anne, baba, kardeş, kadınlı erkekli herkes, en yeni en güzel en parlak giysilerini giyer, altın, gümüş, boncuk takılarını takarlardı. S. Agop tepesine doğru neşeli sohbet ve şakalarla tırmanan topluluğun görüntüsü gök kuşağı kadar doğal bir renklilik içinde, sade bir parlaklıkta ve masum bir inancın dışı vurumuyla ilerlerken, kalıcı bir belgesel filmi gibi aksederdi bu gidişi hoşnutlukla izleyen gözlere, yüreklere, belleklere.

Odurlu Rum Kızı Maryam’ın Öyküsü

Annemin dağarcığında yaşanmış hikayeler bitmez, tükenmez. Son günlerde dilinden düşmeyen ve kendi yaşantısının da bir parçası olan, geç bulup tez yitirdiğine yandığı, abla bildiği Maryam’ın yazgısı:

Yıl 1923, mübadele zamanı. Annemin babaannesesi Elmas Nene eşeğine binmiş, şifa için çağrıldığı Divriği’deki bir ahabını ziyarete giderken yol kenarında, duvar dibinde feryat figan ağlıyan iki-üç yaşlarında bir kız çocuğu görür. Üst-baş yırtık, yüzü yaralı, saçlar dağınık... yapayalnız bir yavrucak. Yaklaşır nene, kucağına alır, susturmaya çalışır. Etrafta sahip çıkacak kimsecikler yok, alır çocuğu eve götürür. Yokluk zamanı, evdekiler itiraz ederler, nasıl bakar, nasıl büyütürüz diye. Nene ısrar eder, “Ben bu çocuğu koruyacağım, Tanrı da benim askerdeki oğlumu korusun” der. Çocuk sakinleşip kesik cümlelerle bir iki söz söyler, Rumca konuşmaktadır, adını dahi öğrenemezler.

İsmi “Maryam” koydukları çocuk, Muradyan/Şimşek ailesi içinde büyümeye başlar. Mavi gözlü, sarışın güzel bir kız olur. Türkler kaçırmaya çalışırlar, dedem ellerinden alır, eve getirir. Bir gün, dedem Divriği’de Ulaşlı bir Ermeniyle tanışır. İyi bir insandır, Maryam’la evlendirirler, alır götürür. Maryam eve geldikten sonra doğan annem biraz büyüdüğünde ve evlendikten sonra da Ulaş’taki kızlarından gelen mektupları hatırlamaktadır. Ancak dedemler bu arada İstanbul’a taşınırlar.

Maryam’ın iki oğlu, bir kızı olur, ailesiyle birlikte İstanbul’a gelir. Dedemlerle görüşmeler tekrar başlar. Bir süre sonra Maryam ve ailesi Paris/Alfortville’e göçerler. Annemler henüz Divriği’de olduklarından Maryam’ı bir daha görme fırsatları olmaz.

Yıllar sonra annem ve babam Fransa’daki oğulları Kevork’u ziyarete giderler. Alfortville parkında otururken tesadüfen bir Ulaşlıyla tanışır. Adam, kardeşinin karısının aslen Rum olduğunu ve Divriğili Ermeni bir aile tarafından büyütüldüğünü anlatır. Annem hemen adresini alır Maryam’ın, birkaç gün sonra da kardeşimle gider kapısını çalarlar. Maryam, hasta yatağında heyecan, hüzün ve sevinçle karşılar annemi. “Sen bebekken ben baktım sana ” der. Hatırladığı Odurluları bir bir sorar. Bir kaç kez daha görüşürler annemle. Bir gün de Hollanda’daki oğlunun yanındayken vefat haberi gelir, güler yüzlü, güzel yürekli kadersiz Maryam kızın...

Yüzbinlerce “mübadil” insanı yerinden, yurdundan eden, onların yaşamlarında nesiller boyu onulmaz yaralar açan bu olgunun kurbanı güzel Maryam, kim olduğunu, anne-babasını, aslını, neslini bilemeden, kademsiz koşullardan dolayı kendisine giydirilen Ermeni giysileriyle göçüp gitti bu dünyadan. Oğulları yıllarca bir ipucu, bir işaret aradılar Yunanistan’da annelerine dair, bulamadılar...

III. ARMUTAK KÖYÜ

Armutak hakkında genel bilgileri de Odur Köyü için olduğu gibi öncelikle Krikor Muradyan’ın 1920 yılında Lübnan’da yayınlanmış *Hayrenikin Uhdavorneri* (Memleket Yolcuları) başlıklı kitabından aktaracağım:

Armutak Köyü

Küçük, şirin bir tepe üzerinde kurulmuş olan Armutak, adıyla ve oluşumuyla tam bir Ermeni köyü. Sağ tarafından derin vadilerle üç su akar. Engil’in çayı, Keller vadisi ve Dağ Çayı. Arkasında yükselen *Hayga Plur* [Hayg’ın Tepesi]²⁵ köyden bir vadiyle ayrılır.

Yukarıda Vartan adlı, muhtemelen oluşumu Ermeni olan Kızılbaz köyü var. Daha ötede, *S. Luys (Aziz Işık)* dağı var. Burada köylülerin, *Hampartsum*²⁶ Yortusunda geleneksel eğlenceleri yapılırdı. Sınırdışları Güresin, Vartan, Kızılcören, Bahtiyar ve Şigin köyleri ve kuzeyde, bir saat uzaklıktaki Odur. Şigin köyü de zamanında bir Ermeni köyü iken çoğu din değiştirmiş ve sonunda kiliseden ve okuldan mahrum bir tek aile kalmıştı.

Suyu ve Toprakları, Nüfusu, Kilisesi ve Eğitim Durumu

Armutak Köyü bahsi geçen üç vadideki suların layıkıyla yararlanılmış ve fiziksel olarak sağlıklı bir nesil yetiştirmişti. Ayrıca birkaç değirmen ve meyve bahçeleri için de bu suları kullanırlardı. Köyde bir tek çeşme vardı. Köyün tarla ve çayırları sınırlıydı, ama daima komşu köylerin topraklarından yararlanan köy, aslında küçük ise de varlıklıydı. Yama Dağında, *Drcani* denilen Kürtlerin içinde, kendilerine ait, özel yazılı izinle kullandıkları bir yayla vardı. Güneybatıya doğru üç saat uzaklıktaki mesafede bulunan bu otlak, sınır veya sahiplenme konusunda Kürtlerle kavgalara neden olur, ama her defasında Armutak’ın yiğitlerine yenilirlerdi.

Halis Ermeni köyü olan Armutak’da 76 hane vardı, nüfusu 620 kişiydi. 85’i İstanbul, Amerika ve Mısır’a gitmiş olan gurbetçi ve aileleriyle birlikte, Amerika’ya iki ev, Mısır’a da yerleşen iki ev halkı vardı.

1800 yılında inşa edilmiş olan, S. Kevork adında bir kilisesi vardı. 1895’deki Ermeni kovuşturmaları sırasında yıkılmış, iki yıl sonra köylülerin yardımıyla tekrar yapılmıştı, çatısı ahşaptı. Bu kilise yarım adak yeri gibiydi ve çevredeki müminler tarafından gruplar halinde ziyaret edilirdi. Kilisenin değerli ayin gereçleri ortak zenginlikleriydi, 600 TL’den fazla tutarlı, köylülerden alacak senetleri vardı.

Okul 1890 yılında inşa edilmişti. Köyün bir ucunda havadar bir tepede S. Prgiç *maduru*²⁷ [küçük kilise] yanında yapıldığı için adı S. Pırgiçyan Okulu idi. 1912’de köylüler okulu beş sınıf olarak yeniledi. 50’den fazla öğrencisi 36 lira bütçesi ile bir erkek, bir kadın

²⁵ Bugün de bu tepenin adı, *Heyig’in Tepesi* olarak kullanılmaktadır.

²⁶ Hampartsum- İsa Mesih’in, ölümünün 40. günü Tanrı’nın yanına yükselişini simgeleyen yortu. Paskalyanın 40. Günüdür. Hampartsum neşeli bir baharı karşılama bayramıydı. Çiçek ve güllerle simgelenirdi. Bayram arifesi, 7 kız, 7 avuç su, 7 çeşit çiçek, 7 farklı yaprak toprak, bir testiye koyardı, evlerden yüksük, küpe, düğme de testiye konurdu. Su dolu kap ayın ışıklarının nüfuz edeceği bir yere yerleştirilirdi. Hampartsum günü, eğlenceler esnasında kızlar testinin etrafına toplanır, gülüşmelerle bir kişinin testiden çektiği eşyanın sahibi için de niyet çeker, Ermenice veya Türkçe olan manilerle niyet okunurdu. Örneğin “Bir incecik kamışım, Kapına uzanmışım, İster al ister alma, Alnına yazılmışım” gibi... Bu bayram Hıdırellez veya Nevruz karşılığı sayılabilir. İstanbul’da ise bu yortunun simgesi marul ve enginar’dır.

²⁷ Madur- Erken Ortaçağ ibadethaneleri. Daha çok şahitler, şehitler veya aziz kalıntılarının mezarları üzerine veya onların anısına inşa edilirdi. O zamanlar binanın boyutundan çok temel taşlarının bu şekilde kutsanmış olması önemliydi. Daha sonraları, küçük

iki öğretmenin gözetiminde eğitim alıyordu. Köylüler arasından seçilen idare heyetinin kararıyla bu rakam öğrenci sayısına bölünerek ödeniyordu ve imrenilecek bir durumda ilerleme kaydediyordu.

Ziyaret Yerleri, Uğraşları ve Hayvan Varlığı

Köyün evleri ve sokakları yeni temeller üzerine yapıldığından oldukça iyi durumdaydı. Çevresinde birkaç tane yıkık madurlu ziyaret yeri vardı. S. Garabet, S.Toros, S.Lusig, S.Pırgıç’ın yanında bulunan ve mucizevi etkisi olan kaynak suyuyla, S.Sevag.

Burada birkaç tane duvar ustası ve değişik şeyler satan bir dükkân vardı, kalan köylü çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırđı.

Köyün hayvan varlığı 1000-1200 koyun, 90-100 inek, 13 at ve 14 katırdan oluşuyordu, 40 adet eşek ve 25 çift öküzleri vardı.

Devlete yılda 90 kile kadar ondalık buğday veriyorlardı. Halkı diğer köylere kıyasla daha varlıklı sayılırdı.

Babamın anlatımıyla Armutak

“Gömüskür, 7-8 haneli ufak bir köy. İdari olarak Armutak’a bağlıydı. Yani bizim muhtar onların işlerine de bakardı.

“Şigin köyüne bizde *Şigi* denirdi. İki ev Alevi, 3-4 ev Sünni vardı, ufak bir köydü, 8-10 hane birşey vardı. Şigi idari olarak Kızılcören’e bağlıydı. Kitapta Kızılcören dediğine biz Kızılcören derdik, Tamamen Alevi köyü.

“Vartan Ermeni adı ama kendi Alevi köyü, orada Ermeni olduğunu hiç duymadım. Şigi’de var diye duymuştum, bir tane yaşlı Ermeni nene vardı, o şimdi çoktan öldü. Ancak Vartan’ın adını nasıl Vartan koymuşlar hiç anlamadım.

“Bizim her işimizde yardımcımız olan, ev halkımız gibi olan Osman, Şigi’liydi. Çocukluğundan beri bize çalışırđı.

Gogguç diye, yer elması gibi, cevizin küçüğüne benzeyen bir kök vardı. Kor kösnüler yuvalarında topluyorlardı. Osman bize her geldiğinde gogguç toplar getirirdi. Çiğ çiğ yerdik. “gogguç”a Ermenice “*alaklor*” derdik.

boyutlu kilise benzeri ibadet yerleri için kullanıldı. Haç şeklinde, yuvarlak, çokgen, dikdörtgen, kubbeli, kubbesiz, apsisli veya apsisiz olabilirler. Konutlarda, manastır külliyelerinde, yolların üzerinde, yüksek tepelerde yapılabilirlerdi. (Şapel)

“Bir de çiğdem toplar yerdik, sert toprakta olurdu. Ermenicesi neydi, unuttum.

“Yaz geldi mi, Nisan’da yani, atları, eşekleri, katırları salardık Yama dağı yaylasına, bırakır eve dönerdik. Orada 40-50 gün kalırlardı. Sonra gider geri getirirdik, ama yakalaması zor olurdu, yabanlaşmışlardı. Kapnan tuz tutardık, tuza gelince kulağından tutar, yakalardım, boynuna yular takar, eve getirirdim.

“Yayladan her döndüğümde çadır göbeği toplar götürürdüm, ateş üstünde kebab yapardık, ya da yemeğini yapardık. Mantara ‘göbek, göbelek’ derdik. Çadır diye bir ot vardı, sapları parmak kalınlığında, bu göbekleri en çok çadırın dibinden veya yanından toplardık.

“Bundan başka, kavaklar kesildiğinde, kök üzerinde, el büyüklüğünde bir göbek biterdi, o da iyi olurdu.

“Bir de domalan göbeği var, şemsiye gibi ama dar olur. O her yerde olurdu, tadı iyi olurdu.

“Dağlardan kenger keser, sütünü akıtarak kenger sakızı yapardık.

“Alma ağacının orada, taşların arasından çiriş otu toplardık, pırasaya benzerdi, yemek yapardık.

“Yol kenarlarında, otlaklarda, tarlalarda biten madımak, yemlik, kuzu kulağı, pırpırem, eşkicik, evelik, kazan karası, ısırğan otu, ebem gümeceyle de köylünün çoğu yemek yapardı.

“Dağlardan türlü meyvalar toplardık. Alıç, sürsülük, dağım, karamuk, kuşburnu ve iğdeleri toplar, çeşitli şekillerde tükettirdik. Sürsülük üç çeşit olurdu. İri olanların ezmesini yapar, ortası delik, açma büyüklüğüne “*Lattig*” yapar, bir gece beklettikten sonra yerdik.”

Babamın anlatımıyla Surp Luys’un Hikayesi:

“Köylü bir *Hay*’ın [Ermeni’nin] 100-150 koyunu varmış. Şiddetli bir kış olmuş, adamın hayvan yemi bitmiş. Hayvanlar içerde aç kalınca adam, zengin bir Türk’den hayvanlar için yem istemiş, ‘hayvanlarım ölecek’ demiş. Zengin adam, ‘senin üç kızın, benim de dört oğlum var, kızlarını oğullarıma verirsen sana yem veririm’ demiş. Adam eve gelmiş kızlarına söylemiş. ‘Ya koyunlar ölecek ya da kızları vereceğim’ demiş. Kar kapıyı kesmiş, adam kızları vermeye karar vermiş. Kızlar sabah erkenden kalkmış, S. Luys’a gitmişler. Başlarını birbirine dayamış, dua etmişler. Bir lodos çıkmış, kar erimiş, hiçbir şey kalmamış. Kızlar kaçmış. Biri S. Luys’da kalmış, Alma Ağacı denilen yerde. Orada iki taş baş başa, bir de üstünde varmış. O üç taşın arasına girmiş, orada ölmüş.

“İkinci kız, Karasar’a (Pargam yakını, S. Varvara köyü) gitmiş, taşdan düşüp ölmüş.

“Üçüncü Kız da Araga’ya gitmiş, orada ölmüş.

“Şimdi, S. Luys’daki o taşların arasına girerek, insanlar şifa bulmak ister. Dua ederken, o taşlar terler, şıp şıp su akar.

“S. Luys, yaylaya giderken, Gömüskür’den sonraydı. S. Luys’un günü vardı, *Hampartsum* derlerdi, ne zamandı, bilmiyorum. Hampartsum’da adak yeri olarak Alevilerle birlikte gider, kurban keser, pişirir, yerdik.

“S. Varvar’da da büyük bir taş var, Gök taş, *gabud kar* (mavi taş). Bu taşın üstünden de su akar. Burası yara bere hastalığı olanlara şifa dağıtır.

“S. Araga’ya da çocuğu olmayanlar şifa için giderler.

“Narnar hala Knel’i götürmüş, üç kızı olmuş, bir tek oğlu varmış, o da hasta ölüyormüş, Satören’den Odur’a, oradan da Araga’ya götürmüş. Böylece Narnar ve Baran’ın oğlu Knel hayatta kalmış.

“Bugün Türkler de bu ziyaret yerlerine şifa bulmaya gidiyorlar.”

Annemin Anlatımıyla Çeçtepe: Armutak’ın komşu köylerin topraklarından yararlanma hikayesi.

“Böyük bir tarla, harman yapmış makineyi kurmuş buğdayı çıkarmış. Zengin bir adam, oraları eker biçmiş, kocaman çeç yapmış, etrafını çizmiş oraya yan gelmiş yatmış. Çeçe bakıyor, *Hisus Krisdos* (İsa Mesih) mu, hangisiyse, onun kisvesiyle ermiş bir adam gelmiş dileniyormüş topluyormuş. Buğday istemiş, buğdaya topluyorum demiş. ‘O adam içi, o ermiş için Haylar (Ermeniler) *Hisus Krisdos*, Türkler de Hızır diyor.

“Adam kalkmış buğdayı çeçden vermemiş, kumluk var orada kumluğun içinden buğday ayırmış, taşlı maşlı buğdayı götürmüş adamın torbasını doldurmuş. Adam demiş ki ‘vaay böyle mi’ demiş, ‘o kadar buğdaydan bana kıymıyor ki vere, bana taşlı şeyi veriyor.’ Adam kalkmış şöyle durmuş, ‘çeçin çeçtepe olsun’ demiş. O buğday orada toprak olmuş. O çeçtepe taa bizim zamanımıza kadar düzlüğün ortasında öyle bir çeç, toprak çeçi, dururdu. Oraya hem Odurlular sahip çıkardı hem Armutaklılar. Sonradan, sonra sonra birer tarla ekmişler.

Annemin anlatımıyla Armutak’da Kutsal Noel Ayini ve Ziyaret Yerleri, Madurlar

Kurban Bayramı arifesi. Annem, TV’de kurbanlarla ilgili programı izlerken kendi kendine konuşmaya, anımsadıklarını anlatmaya başlıyor. TV’yi kapatıp dinliyorum anlattıklarını. Arada sorular sorup tespitler

yapıyorum. Köyümüzü anlatıyor Armutak köyünü. Onun anlattıklarını, konuya, söylediklerine aynen bağlı kalarak, onun ağzından, kendi anlatım tarzıyla, not alıyorum:

“Eskiden tümüyle *Hay* (Ermeni) olan Armutak, yani *Aramu-Tağ* (Aram’ın beldesi) *aksorla* (tehcir) kimlik değiştiriyor, göçmen Alevilerin köyü oluyor. Köyde iki aile kalmış *Hay*’lardan. Sebo ağanın ailesi, bir de *Garo keri*’ler (dayılar). Anno *morkur* (teyze) ve kızı Arzu Morkur da üçüncü yarım *Hay* aile.

“*Znunt’tan* (Noel) bir ay önce davarın içinde kurbanlık koç ayrılır, özel bakım ve beslenmeye tabi tutulurdu. Arpa, yonca, saman, kuru otlarla beslenirdi. Aralık başından 5 Ocak’ta *Khtuma*²⁸ kadar. Hava müsaitse, çok karlı ve ayaz değilse çobanlar davarı dağlara otlatmaya götürürlerdi. Koç onlarla gitmez, hususi bakılırdı. Yağ bağlardı hayvan, ama yağlanmazdı. Bu arada Noel’e sekiz gün kala, tüm aile fertleri oruç ve perhiz tutmaya başladık. Noel arifesinde, akşamüstü Sebo deden ve *Garo keri* (dayı) *Maroş* (Maryam’ın kısaltılmışı) halan, Nazeni hala, Erşinli gelinleri Turfanda, Khnavul’lu gelin Nıvart, Agop amcan, Sapo halan, Zartar halan, Siranuş halan... her kim varsa ve hala köydelerse. Yeter halan da bazen Odur’dan gelirdi. Köyün aşağısında oturan, Hasan ustayla evli Arzu *morkur* ve annesi Anno *morkur* mutlaka bizim bayramlara katılırlardı.

“İki dede, incil okur, *S. Badarak*’ı [Kutsal kilise ayini] her türlü gereğini yerine getirerek ifa ederlerdi. Huşu içinde dilek ve dualara katılırdık. Kendi aramızdaki bu kilise ayini bittiğinde, evin yaşlıları elimize mumları verirlerdi, köyün *surp* larını [azizlerini] bir bir dolaşip bu mumları yakardık. Bu Surplar eski kilise ve madur kalıntılarıydı. Harabe olmaları, yıkık dökük olmaları hiç önemli değildi, onlar bizim kiliselerimizdi.

“Büyük kilisemiz köyün ortasında, meydanın yanındaki S. Kevork kilisesiydi. Önce oranın mumlarını yakardık. Sonra köyün muhtelif yörelerine serpilmiş diğer kalıntıları gezerdik. Koca koca taşlara işlenmiş haç figürlerini yüreğimiz titreyerek öper, *khoranın* (apsis) her bir taşına yüz sürer, dilek diler, dua ederdik.

²⁸ *Khtum* veya *Crakaluys* Hz. İsa’nın doğumunu (Noel) ve Göğe Yükselişini (Paskalya) simgeleyen Bayramların arifesine verilen isim. *Crakaluys* “çıra ışığı” aydınlık demektir. Hz. İsa’nın doğumuyla dünyayı aydınlattığının sembolü olarak Noel arifesinde kilisede yanan mumun eve kadar sönmeden getirilmesine gayret edilir. Böylece Hz. İsanın ışık veren gücü evlere hakim olacaktır diye inanılır. Kutsal Doğum arifesi ve *Khtum* mutlaka 5 Ocak’ta, diğeri de Göğe Yükseliş Pazar’ından önceki Cumartesi’ye rastlar.

“S. Toros vardı. İsmail agac-Yeto halanın evinin önünden dümdüz yürü, Haydargillerin harmanı vardı, S. Toros o harmanın hemen üst tarafında, bitişiğindeydi, önünde bir dut ağacı vardı.

“S. Garabet, Manuk ağa gilin çitiliğin yan tarafında, harkın üstündeydi. Yıkıktı, sadece duvarları kalmıştı, ama horanın üstü kapalıydı hala, duvarlarındaki haçlar, yontular duruyordu, mumları orada yakıyorduk.

“S. Asdvazamayr, bizim elmalı Bahçe ile İsmail agaların bahçesinin arasındaki taş duvarın tam ortasında, kümelenmiş taşların arasında, üstü kemer şeklinde örülü, içinde haçkar olan, üstünde S. Asdvazazin yazılı küçük bir kalıntı vardı, orada da mum yakardık.

“Sarılık şifası veren, ismini hatırlamadığım Surp. Bizim Odur yolundaki yoncalığın alt tarafındaki yolun sağında bir çağıl vardı, kümelenmiş taş yığını. O taşın yanı başında kocaman bir kaya vardı, yere hafif meyille duran bir kaya. Kayanın üstünde büyükçe bir haç yontusu vardı. Haylar da Aleviler de sarılık olan hastalarını götürür, o taşın yanı başında yıkarlardı. Yani bir bakraç su götürür başından aşağı dökerlerdi ki sarılıktan arınsın. Bu arada herkes kendi duasını yapardı. Maroş halan, oğlu Giragos sarılık olduğunda oraya götürmüş, dualarla başından su dökmüştü.

“S. Sevag, Sıtma Puğarı diye bir yer vardı. Harekik’deki bizim büyük yoncalığın karşısında. Haydar Kirvenin evini geçtikten sonra, Tek Bahçe’den aşağıda, Kösegilin Cafer’in tarlasının arkasında. Şu yerdeki halı büyüklüğünde bir oyukdan su çıkardı. Billur gibi bir suydü. Yazın, buz gibi olurdu o su. Sıtması olanları götürürlerdi, hasta el yüzünü yıkarken tasla başından soğuk suyu aktarırlardı, ürperirdi hasta, daha sonra da sıtması kesilirdi. O su kışın da ılık olurdu. Kaynağın çıktığı tarlanın duvarında şu büfenin büyüklüğünde bir taş vardı, o taşın üzerinde de büyük, güzel bir haç şekli oyulmuştu. Bu ziyaretin adı S. Sevag’dı.”

Annemin anlattıkları, bana da bir aziz sembolünü anımsatıyor:

Bizim Gölbaşındaki *Hizakh*’ın (atılğan, cesur) tarlasına giden yolun üzerinde, Battal’ın oğlu Nazir’in tarlası vardı. (Bu bilgiyi annemden yeni öğrendim.) Tarlanın duvarında haçkar vardı. Üstü kemerli, içinde haç simgesi olan, mum isiyile üst kemeri ve karşı duvarı kararmış, çok düzgün yontulmuş minik bir yapıtı anımsıyorum. Gölbaşına giderken o Surp’a, haçın önüne, ceviz, kayısı, lavaş gibi yiyecekler koyar, dua ederdik. Sanırım haç işareti görerek haç çıkarmayı ilk öğrendiğim, bu isimsiz azizin ziyaret yeri idi.

“Bütün bu surplara mumları yakar, eve dönerdik” diye devam ediyor annem:

“... deden köstekli Serkisof saatine²⁹ bakardı, saat beşten sonra orucumuzu bozar, yemeğimizi yerdik. “Sonra, o güne kadar özel ihtimamla beslenen koç, büyüklerin duası eşliğinde gençler tarafından kesilirdi. Derisi yüzülüp parçalara ayrılan kurban, büyük bir kazana koyularak, odun ve tezek ateşiyle gece saat 12:00’ye kadar pişerdi.

“Pişen etleri de *teşin* denen büyük bakır bir leğene korduk, üstünü örter, sabaha kadar bırakırdık. Sabahın, 8:30-9:00 arası, herkes gene evde toplanırdı. Sebo dede ve Garo *keri* [dayı] kilisenin kitaplarını bir saat boyunca okur, kurban ayini yaparlardı. Bizim ocaklıkta, senin doğduğun yerde yapılırdı. Sonra oturma odasında kilise ayini yapılır, İncil okunurdu. Garo *keri* ve Sebo dede sırtları pencereye dönük olurlardı. Bizler ise cemaat olarak, gençler, kızlar, gelinler, çocuklar, yüzümüz ayın yapan dedelere doğru, pencereden gözükten dağlara doğru, güneşin doğuşuna doğru dizilirdik sırayla. *Khungumuzu* [günlük] yakardık, mumları yakardık. Bizde sandalye yoktu, sekiler vardı sadece. Sekiler halıyla, halı yastıklarla döşeliydi. Dedeler okurken biz de ayinin belli yerlerinde, onların işaretleri doğrultusunda diz çöker, haç çıkarırken ayağa kalkardık, bir nevi namaz kılar gibi dua ederdik.

Daha sonra leğendeki etler didilir, yufka ekmekler getirilir, etler bir bir dört kat ekmeklerin içine konurdu, sonra da kalburlara konan bu kurbanları nenen bana verirdi, ‘haydi Nıvart bunları bütün köye dağıtın kızlarla beraber’ derdi. Bütün köy halkına, her eve verirdik bunları. Alevi komşularımız da büyük memnuniyetle ve iyilik dualarıyla alırlardı, kendi bayramlarında onlar da bize aynısını yaparlardı.

Bu arada annem, kendi kendine gülerek anımsadığı bir olayı hatırlıyor:

“Bizim köyde, Odur’dayken, 8-10 yaşlarındayım. *Hayrig*’imin [babamın] verdiği kurbanları kalburla köyün alt başından, üst başına kadar dağıttım, kalburda bir tane yufka kaldı, kurbanlı yufka. Eve dönerken, arkadaşım Medine’nin dayısı Ali dayıya rastladım yolda. ‘Herkes verdin mi’ dedi, ‘evet’ dedim, ‘bu bir tane arttı’. ‘Onu da bana ver’ dedi, ‘yok vermem’ dedim, ‘sizin eve sizin payınızı bıraktım’. ‘Kızım onu evde yemişlerdir bunu da bana ver ben yiyeyim’ dedi. Vermedim, artan kurbanı

²⁹ Dedemden bize ulaşan ve hala sakladığımız tek özel eşyası o Serkisof saat

eve götürdüm. *Mayrigime* [anneme] Taro’ya söyledim. ‘Kızım’, dedi ‘kurban verilmez mi!’ Sonra ne oldu hatırlamıyorum, ama daha sonra burada, İstanbul’da da Medine ile her konuştuğumuzda bu olayı hatırlar gülerdik. Vaay, rahmetli Medine, en iyi arkadaşım, İstanbul’da da Odur’da da çok severdim, Erken gitti yazık...

Babamın Anlatımıyla Armutak’ta Ermeni Aileler

“Bizim köyde varlıklı aile olarak isim yapmış üç aile varmış aksordan önce:

1. Arayanlar - Sebu Arayan [dedem]
2. Magaryanlar - Arzu morkur’ların ailesi
3. Vasilyanlar - Onlardan kimse kalmamış

“Bizim ev, yani babamın, benim ve kardeşlerimin doğduğu ev, köy meydanının hemen üstündeydi. Ayvan köy çeşmesine bakıyor. Evimizin daha önceki yeri, aşağıda, İsmogilin evin yeriymiş. Dedem 15 yaşına kadar o evde yaşamış. Haydar kirvelere, Muharremlere yakın. Bu evin bizim Gölbaşı, Khizah adlı tarlamıza bakan manzarası varmış. Yolun solundaymış. Sonra bu son evi yapmış, yerleşmişler. Bu evimiz meydanın 50-60 m. yukarısında, iki katlı büyük bir evdi. Ayvandaki ahşap parmaklıkları dedem özel yapmış. O parmaklıkların önünü her mevsim, annemin rengarenk çiçekleri süslerdi.

“Magaryanların evi S. Toros’u geçtikten sonra, aşağı doğru, Haydar gilin ve Adem’in evini geçtikten sonra, sağdaymış, halen Hasan Usta-Arzu morkuların ailesine ait olan ev.

“Vasilyanların evi ise Kiliseyi aşağı doğru geçince sağa, bahçelere doğru giden yolun üstü. Şimdiki sahibi Palkha’lılarmış, ‘cüce bibi’nin ailesi.

Sebo Dedem ve İyi İnsanlar

Tehcir zamanı Armutaklı erkekleri, “Askere götürüyoruz” diye topladıklarında babamın babası Sebu Arayan (daha sonra Usta), ailenin diğer erkekleriyle birlikte kafiye dahil olmuş. Köyün alt tarafındaki Derin Bahçe denilen yerde infazlar başlayınca bir yolunu bulup, birkaç delikanlıyla birlikte dağa kaçmış. Bu arada ailedeki kadın ve çocuklar da toplanarak Sarı Çiçek dağına doğru sürülmüş, buraya diğer köylerden gelenlere dahil olmuşlar.

Bir süre sonra Sebo dedem Mursal, Divriği ve Armutak yaylasından, daha önce aile dostları olarak tanıdığı kimselerle temas kurmuş. İşte, o koşullar altında, dedemin yaşamasına yardımcı olan bu insanlar, yıllar boyu dedemin dilinden, duasından düşmez olmuş ve kendisi de yapabileceği durumlarda, bu iyilikleri telafi etmeye gayret etmiş. Dedemin, babama ve kardeşlerine de anlattığı ve tanıttığı bu insanlarla temas, zamanla kesilmiş, ama isimleri hep rahmetle anılmış. Şimdi de babam bizlere o isimleri, “Bu memleketin bu gibi iyi insanları bu memleketi yaşanır kılıyor” diyerek tanıtıyor. Bu isimler:

1. Divriğili Erçiklioğulları

Divriği’nin köklü ailelerinden Erçiklioğulları’nın yanında hizmetkar olmuş dedem. O zamanlar Divriği’de sokak çeşmesi yokmuş, kasabaya köylerden gelenler, Erçiklioğlu bahçesindeki kuyudan su içerlermiş. Çok güzel bir binaymış evleri, tam yolun üzerindeymiş, kuyunun suyunu hayır için herkesin içmesine açmışlar. İyi insanlarmış.

Zaman zaman ihbarlar olurmuş “Falanca evde Ermeni saklıyorlar” diye. Nüfuzlu aile oldukları için ihbarı önceden öğrenir, dedeme söylerlermiş. Teftiş geleceği zaman dedem evden çıkarmış.

2. Mursal Nahiyesinden Kara Silo, Dırcan aşiretinden Malatyalı Hasan ve Rıza Ağalar.

Mursal nahiyesinde, eskiden beri alışveriş ve dostluk ilişkileri olan Kara Silo namı Alevi ailesi de dedemi evlerinde tutmuşlar. Divriği’deki eve teftiş geleceği zaman dedem kaçır buraya gelirmiş, burada ihbar durumu olursa Divriği’ye döner veya yaylaya çıkarmış. Yıllar sonra babam doğup büyüdüğünde Kara Silo’nun oğlu Cuma ve onun oğlu Mustafa’yı tanımış, dostluk etmiş. Mustafa babamın yaşındaymış, şimdi hepsi gittiler, diyor.

Armutak’ın Yama Dağı yaylasına Dırcan aşiretinden Kürtler gelirmiş. Eskiden Ermenilerin gittiği bu yaylaya sonraki dönemde Armutak’dan giden yokmuş. “Çünkü”, diyor babam “150-200 koyun olmalı ki gidilsin, Armutak muhacirlerinin böyle bir varlığı yoktu ki...” Dedem babasının zamanından, ortak kullanılan bu yayladan tanıdığı Hasan ve Rıza ağaların yanına da gitmiş, ismini Süleyman koymuşlar. Dedemin bu sürgün hayatı dört yıl sürmüş, kalan Ermenilerin köyelerine dönebileceklerine dair kanun çıkınca, Armutak’a dönmüş.

3. Göndürenli Kırkayakoğulları

Dedem Sebuğ’un Gündüren köyünde Kırkayakoğulları diye dostları, ahabları varmış. Dedem tehçire gidince o ailenin bir kolu gelip bizim evde oturmuşlar, diğçer Ermeni evlerinde de başka göçmenler, Aleviler oturmuş. Dedem, tehçir öncesi de sonrası da herkes tarafından çok sevilen bir insanmış. Onu tanımış olanlar hala, çok iyiliklerini gördüklerini anlatırlar. Sebuğ dedem ölüm yolculuğundan sağ dönünce “Sebo ağa, madem geldin, hoşgeldin, bu ev senindi, yine senin, biz senin iyiliklerini unutmayız” diyen Kırkayakoğulları’nın bu iyi niyetli insanları, dedeme evini geri vermiş, köyelerine dönmüşler.

Armutaklı Arzu Morkur (Arcoş)

Ermeniler Anna *Morkur* [Teyze], Aleviler, Anno Bacı derlermiş, biricik kızıyla kurtulmuş ölüme giden yolculuktan. Yıllar sonra Armutak’a dönmüşler, evleri yıkık dökük ama boşmuş, yerleşmişler. Kızının adı Harzıvart’mış, gencecik güzel bir kızmış. Anno’nun sürgünde yokolan kocasının adı da Hampartsum, Hampar derlermiş. *Harzıvart*, “hep mutlu, daima şen” demek. “Ailem, kızları sürekli mutlu yaşasın diye bu ismi koymuşlar bana” dermiş anneme. Köye gelen Aleviler bu ismi telaffuz edemediklerinden ona kısaca “Arzu” demeye başlamışlar. Harzıvart, anneannemden birkaç yaş büyükmüş sürgün zamanı. Bugün onun hikayesini, Armutak’a gelin gittikten sonra onunla tanışmış olan annem anlatıyor, bildiği, hatırladığı kadarıyla. Ben onun sözlerini, yer yer kendi sözel kalıplarıyla naklediyorum:

Anne-kız köye dönmüşler, şaşkınlık, kayıplara yas, hüçün döneminden sonra, devam etmekte olan hayata ayak uydurmak için işe koyulmuşlar. Ancak bağ, bahçe, geniş arazi, ekip biçmek lazım. O sırada Gündürenli birileri Harzıvart’ı kaçırmaya teşebbüs ediyor. Kaçıranlar kızı Şigi’ye doğru götürürken, Sebo dedem ve Garo Keri atlarla arkalarından yetişip bizim mercimek tarlasının yan yolunda, Ak Toprak önünde onları yakalayıp kızı ellerinden alıyorlar.

Bu arada Ermenilerden boşalan köylere doğru başka bir göç şekli başlamış zaten. Tercan’dan iki kuzen, Hasan ve İsmail adındaki gençler de boşalan arazileri duyunca yola koyulmuşlar. Önce Şigi’ye gitmiş, sünni Osman Ağa’da kalmışlar bir süre. Sonra da bakmışlar ki Armutak daha müsait, boş yer çok, oraya gelmişler. Genç çocuklar daha geziyorlar öyle aylak aylak. Anno morkur demiş ki Hasan’a “İş arıyorsan gel sana iş vereyim. Gel şu bağ bahçeyi belle, ekip biçelim, sen de ye, biz de yiyelim. Bizde de kalırsın, oda çok.” Onun da canına minnet, orada kalmış. Bir zaman çalıştıktan sonra, Arzu’ya aşık olmuş, iyi, becerikli bir insanmış, onlar da razı olmuşlar, evlilik gerçekleşmiş, nikahtan sonra adını resmen Arzu olarak kaydettirmişler. Çoluk çocuk doğmuş, on kardeş, Mamo, Altın, Yıldız, Çini (Feride), Cemile, Adile, Subiyan, Nazlı, Musa, Veyis. Nazlı

küçük yaşta vefat etmiş, dokuz çocuk kalmış. Anno morkur çocuklara bakmış, onlar da çalışmışlar, çocuklar büyümüş.

Hasan da olgun, çalışkan bir insanmış, Hasan Usta derlermiş kendisine. Hasan Usta evin üstüne üç oda daha ilave etmiş. O üst odaların ahşap tavan oymalarını Sebo dedemle birlikte yapmışlar. Sebo dedemin aile soyadı “Aryan” soyadı kanunu çıkınca memurlar, başka isim alacaksın, diyorlar. O da dünürü Garo Keri’yle birlikte “Usta” soyadını alıyor.

Arzu Morkur’a çocukları, torunları ve köy halkı “Arcoş” derlermiş. Ermeniler, hepi topu iki aile, onlar ona hep Arzu Morkur demişler. Arzu Morkur Armutak’ın Ermeni okulunda okumuş, çok bilge bir öğretmeni olduğunu söylemiş. “Bizle de arası çok iyiydi, hep gelir giderdi” diyor annem. “Anno Bacı’nın dedenle bir akrabalıkları vardı. Arzu Morkur dedene ‘Sebo Paşa’ derdi, çocukları da ondan öğrendi, hepsi Sebo Paşa derlerdi”. Annem devam ediyor:

“Altın’la Mamo [Mehmet Zengin] ilk doğan çocuklar. Onlar Ermenice biliyorlardı. Sonrakiler öğrenemediler, Anno Morkur ölünce... O kızıyla hep Ermenice konuşuyordu. Çocukları da bizle iyiydi, akraba bilirdiler. *Zadik’de* [Paskalya], *Znunt’ta* [Noel] kurban keserdik. Kelle paça, işkembe, sabaha kadar tandırda pişirdi. Bizim evde Bayram günü sofraya hiç kalkmazdı, akşama kadar gelen yerdi. Kaynanam öldü, kayınbabam dedi ki, “Nıvart kusura bakma, biz bu adeti koymuşuz, böyle devam edeceğiz, sofrayı koyacağız, gelen herkes yiyecek”.

“Mamo benden yedi yaş büyüktü, o anlattı bize nasıl bayramlaşmaya geldiklerini. Sebo Paşagile gidip kelle-paça yiyeceğiz diye hazırlanmışlar. Mamo da “ayıp olur, hep birden gitmeyelim, benle Veyis önceden gidelim, siz sonra teker teker gelin” demiş.

“Mamo önce Güllü’yle evlendi, köye bir hastalık geldi, Güllü öldü. Sonra biriyle daha evlendi. Sırma Mamo’nun üçüncü karısıydı.

“Malı davarı sattık, dolaptaki gömme dolaptan parayı çaldılar. Köylü bir oldu, ayıpladı yapanları, görenler olmuş, ama şahitlik eden lazımdı. Arzu Morkur dedi ki “gidin bulun Mamo’yu şahit olsun, yapanlar yakalansın”. Mamo hırsızların yakalanmasında çok yardımcı olmuştu.

Ermenice ile İlgili Birkaç Anı

Ermeni dili ile bağı zorunlu olarak kopan Arzu Morkur ve annesinden dolayı o dille bağ kuran Mamo Ağa’yla benim de kişisel anılarım var:

Köyümden ayrıldıktan sonra, ikinci kez yaz tatili için Armutak’a gittiğimde on yaşındaydım. İlkokul dördüncü sınıf Ermenice kitabımı da beraber götürmüştüm. Bir gün, bize gelen Arzu Morkur, sohbet ettiği annem ve halamın yanından ayrılarak bir köşede oturmuş kitabımı karıştırırken benim yanıma geldi.

“Ermenice mi o kitap?” dedi, onayladım.

“Biraz okur musun?” dedi, “o kadar uzun zamandır okumamışım ki...”.

“Al, sen oku” dedim.

Aldı, bir paragrafı kusursuz okudu. Kitabı iyice inceledi, eliyle okşadı, bana uzattı. Baktım, Arzu Morkur’un gözlerinden özlem yaşları akıyordu...

Mamo Ağa, o zamanın köy koşullarına göre ilginç, bilge, karizmatik bir insandı. Okuyarak, konuşarak, üst düzey yöneticilerle ilişki kurarak sürekli kendini geliştirirdi. Bizimkiler, çiftçilik işlerinde tembel olduğunu söylese de kendisini sever, sayarlardı. Benim için de o, Armutak’ın en renkli kişiliği.

Bir başka gün, dedemden kalan Ermenice kitaplardan birini okurken Mamo Ağa geldi. “Ben de okurum o kitabı” dedi. “Yok” dedim, “sana ağır gelir, anlamazsın”. “Oradan bir kelime sor” dedi, çok zor olduğunu düşündüğüm kelimeyi sordum. “*Mangamartuhi*” ne demek?” “Bak” dedi, “*manug*, çocuk demek, *mart*, adam demek, “*uhi*” de bizdeki “*ıye*” gibi ismin kadın olduğunu gösterir. Yani, çok genç kadın, gencecik kız demek.” Şaşkınlığım hala devam eder...

Bir başka gün, kuzu otlatmaya giden kardeşlerimle birlikte olduğum kale önünden ağlayarak eve döndüğümde, Mamo Ağa annemlerle yemek yiyordu.

“Niye ağlıyorsun güzel kızım” dedi.

“Senin oğlunun kafasını kıracağım” dedim.

“Neden ki” dedi.

“Kavga ettik, bana ‘tango fıstanlı gavur kızı’³⁰ dedi” dedim.

“Ee, sen ne dedin?”

³⁰ Kentli giysileri, kentli konuşma tarzını “Tango” olarak nitelendirirler, “Tango giyiniyor, tango konuşuyor” diyerek bir tür küçümseme veya alay algısı yaratırlardı.

Tango- Aşırı bir biçimde son moda uygun giyinmiş (kadın)(<https://www.google.com/search?q=tango-kelimeler+net&oq>)

“Ben de ona ‘Sen de çeyrek gavursun’ dedim, ama dövemedim.”

“Aferin aslan kızım, bak ne güzel cevap vermişsin, ben onu döverim” dedi kahkahalarla gülerek...

Arzu Morkur’un çocuklarından, sadece annemin yaşında olan Çini Teyze’yle hala ailece görüşürüz. Asıl adının Feride olduğunu, gençken porselen gibi güzel yüzü olduğundan dolayı kendisine “Çini Kız” dendiğini ve bu ismin hep kullanıldığını ben de annemden yeni öğrendim. Çini Teyze bebekken, Arzu Morkur, zorunlu bir sebeple uzunca bir süre evden ayrılmak zorunda kalmış. O süreçte babaannem Çini bebeği aylarca emzirmiş. Zaman geçmiş, kardeşim Kevork’un doğumundan sonra annemin göğsünde yara çıkmış, sütü kesilmiş. O dönemde de Çini Teyze kardeşimi emzirmiş. Çini Teyze, Fransa’daki kardeşime Gevo’m, Gevo’mu özledim, gelsin göreyim, diye haber gönderir ve hala der ki “Borçlar, öteye taşınmıyor, hepsi bu dünyada ödeniyor”.

IV. ANNEMLE DERİNLEMESİNE MÜLAKAT

2018-19 akademik yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi bünyesinde düzenlenen “Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi” kapsamında bu çalışmayı hazırlarken, danışmanlarım Esengül Ayyıldız ve Zeynep Yeşim Gökçe hocalarla birlikte annemle yaptığımız derinlemesine mülakatta, annemin hayatında Odur ve Armutak köylerinin yerini detaylı konuşma olanağı bulduk. Babam ve iki erkek kardeşimin dahil olduğu bu mülakat, genel hatlarıyla aile hikayemizi ortaya çıkarkirken, aslen annemin iki Ermeni köyü Odur ve Armutak hakkında ilgili ilginç detaylar içeriyor.

Kardeşlerim Kevork Murat ve Sebu, Armutak’ta ilk okulu bitirdikten sonra İstanbul’a gelip Üsküdar’daki Tibrevank ve Galata’daki Getronagan’da devam ettiler eğitimlerine. Onlar da fırsat buldukça Divriği’den, Armutak’dan, Odur’dan anımsadıkları sahneleri dile getirirler. Çokça da tek derslikte beş sınıfı birden okutmuş olan öğretmenleri Salman Yağbasan’dan sevgiyle söz ederler. Başta annem Nivart Usta olmak üzere belleklerin ve algıların dışı vurumu, yaşadıkları dönemdeki köy hayatı, onun İstanbul’daki izdüşümü, ilişkiler, yaklaşımlar ve düşüncelerle ilgili genel bir fikir ve ipuçları vermesi bakımından önemli olabilir.

Annem, yaşamındaki belirleyici temel noktaları şu şekilde özetliyor: “Karakış’da doğdum, Zehmeri’de evlendim; 1965’de İstanbul’a geldim.” Evlendiğinde kendisi onbeş, babam ondokuz yaşındaymış. Babam hemen sonra askere gitmiş. Dedem, annemin babası, Armutak’a kızını görmeye gelmiş, kahvesini içerken anneme verdiği kesin talimat veya tavsiye, annemin yeni yaşamındaki tavır, tutum ve yönünü etkileyen başlıca faktör olmuş. Babası kesin bir ifade ve ses tonuyla şöyle demiş: “Bak kızım, bu eve senin dirin girdi, ölün çıkacak. Bundan sonra senin anan ve baban, kaynananla kayınbaban olacak.”

Evliliğinin ellinci yılında, Amerika’dayken, Bill Clinton’un tebrik mesajı göndermesi veya Amerikalı bir kadının bunca yıl birlikte yaşadığına şaşırması da asıl annemi şaşırtır olmuş. Öyle sanıyorum ki 2019 yılında 76. yıldönümü olan evlilik beraberliği de onlar için, birlikte yaşanması gereken doğal bir süreç...

“Şimdi iyiyim. Doktora gidip geliyoruz işte, kontrole gidiyoruz, ilaç alıyorum. İlaçlarla yaşıyoruz işte ikimiz de. Ne olacak? Çok şükür kızım. 70-75 senedir evliyiz. Beraberiz, bugüne kadar yaşadık; bugüne kadar birbirimizle iyi gittik, kötü gittik; iyi günümüz kötü günümüz geçti.

(...)

“Bir gün adadayız. Satenik evde yoktu. Kapının önüne sandalye, koltuk koymuşum. Masa da orada. Orada oturuyoruz, orada yiyoruz. Baktım aşağıdan bir çocuk yukarı geldi. “Satenik’in evi burası mı?” dedi, evet dedim. Satenik’le yolda tanışmışlar, Amerika’dan gelirken. Kadın sakat, arabayla geziyor, ama her yeri geziyor. Türkiye’ye kadar gelmiş, otelde kalıyor; yanına bir de rehber vermişler. Gezdiriyor rehber. “Satenik evde yok, ama gelin buyrun; demişti böyle bir arkadaşım var diye” dedim. Arkadaş dediysem de yolda tanışmışlar işte. Gelip oturdular, neyse, çay may yaptım, kahve verdim, içtiler, konuştuk. Kadın Türkçe bilmiyor. Ben rehber söylüyorum, rehber de ona söylüyor, o ona söylüyor, o bana söylüyor. Rehber dediysem de gençten bir çocuk. “Hadi bakalım teyze bak neler soruyor” dedi çocuk. “Ne soruyor oğlum?” dedim ben de. “Bunlar kaç senedir evliler?” diye soruyormuş. “Kaç sene olmuş evleneli?” Ben de dedim ki çocuğa, “Söyle, 50 senedir evlilermiş de” dedim. Kadının yaşı da 50’ye yakın. Çocuk da ona söyledi. Kadın “50 senedir beraber mi yaşıyorsunuz? 50 sene!” dedi, şaşırdılar. Oralarda öyle değil demek ki, şaşırdı kadın.

Tehcir / Aksor

Anne ve babamın köyleriyle ve geçmişle ilgili öyküleri bana tabii ki çok aşına. Hatta beş yaşındayken İstanbul’a gelip yanında büyüdüğüm anneannemin zamanından bildiğim hikayeler bunlar. Kısa bir süre öncesine kadar annem daha canlı, sanki daha acıklı anlatırdı bazı olayları. Bu kez hocaların yanında konuşurken, trajik sayılan bazı durumlara, sanki çok doğal, olağan, sıradan yaşam olgularıymış gibi değinmesi dikkatimi çekti. Annem de özellikle tehcir olaylarını anneannem gibi anlatıyor artık. Onlar hep *aksor* veya *çart* (sürgün veya kesim) diyorlar. *Medz Yeğern* (büyük felaket) sözcüğünü dahi bilmiyor, kullanmıyorlar; başka anlatım sözü de bilmiyorlar aslında. Bilseler ne fark eder ki, isim ne olursa olsun önemli olan yaşamlara dokunan acının içeriği değil midir?

Dokuz yaşında bir kız çocuğunun o uzun ve travmatik yolculuğa dayanması, bir lahzada ana, baba, dayı, hala, kardeş... tüm sülalesini kaybetmesi... Sanki bütün olanlar normal de bir tek kendisinin aniden yapayalnız kalması anormalmiş gibi.

“Uleen” derdi anneannem, “nasıl oldu bilemedim, birdenbire *menavor* (yalnız başıma) kaldım”. Nice kereler dinledim: Ali Efendi, “elimize düşmüş öksüz yetim bir kızdır, kim ki ona, ‘hadi oradan!’ derse karşısında beni bulur” dermiş işaret parmağını sallayarak...

Anneannemi anlatırken, annem, bir yerde “masal” diyor, oturup dinlerdik böyle şeyleri... Aslında, olayları bir yandan olağanlaştırırken, bir yandan da sanki gerçek dışı, masalsı bir olgu haline getirerek anlatmak, sanırım yaşanan acının, hayatta kalanların yaşama devam etmek için farkında olmadan baş vurdukları bir korunma, güvenlik arama şekli belki de...

Taro ninemin (Antaram’a, çocukları dahil, herkes Taro dermiş) imama götürülüp müslüman olması, Fadime adını alması... sonra da akşam Ermenice “Bizim Babamız” duasını edip haç çıkararak yatıp uyuması... Anneannem, içinde garip tezatlar barındıran bu olayı anlatırken önce gülümser, sonra da gülerdi bizim yüzümüze dikkatle bakarak. Sanki “anladınız mı çocuklar, ne tuhafıklar yaşadık bizler” der gibi...

Annem anlatıyor:

“Annem (Taro) seferberliğe yetiştiğinde, *aksorda* (tehcir) dokuz yaşındaymış.

Anlatıyor annem diyor ki ‘annem vardı, kız kardeşim vardı, halam vardı. Hepsi yanımızdaydı.’ Gece götürmüşler işte köyün erkeklerini dağın başına, kadınlar kalmış. ‘Ne olduklarını anlamadım’ diyor. ‘Ne oldu, nerede nasıl öldüler? Ne kardeşimin nasıl öldüğünü... Hiçbirini anlayamadım’ diyor. Böyle

anlatırdı bana: ‘Adamlar topladılar, dediler ki sizi Murat Paşa’ya götürüyoruz. Gittik, götürdüler, götürdüler, orada tuttular, suya attılar. Ölen öldü kalan kaldı. Güzel bir gelin vardı, çok güzeldi. Jandarmanın biri tuttu, jandarmanın biri de baktı ki suya atacak geri itti atmadı. Kadın anlamış ki fikri bozuk. Ondan sonra şöyle suyun kenarında duruyordu.’ Annem gözüyle görmüş. ‘Suyun kenarında duruyordu’ diyor. ‘O kadın jandarmaya sarıldı’ diyor, ‘kendini suya attı’. ‘Onlar öldü, boğulduklarını biliyorum, çünkü suya giren bir daha çıkamıyor. Arapgir’den iki tane kadın geldi. Arapgir yakınmış oraya. Diyorlar ki şu iki kadını atmayın da işimizi görsün, ekinimizi biçsin, getirelim yine ne yaparsanız yapın, diyorlar jandarmalara. Kadının biri de bana baktı dedi ki şu kızı da ben götüreyim de bir ineğim var otlatsın. Beni aldı götürdü. Kadınlar da gitti, ben de gittim.’ Masal... Çocuktuk, oturup dinlerdik, ben çok dinlerdim böyle şeyleri. ‘Götürdü beni’ diyor. ‘İşte ineği varmış, ineğini götürüyorum sabahtan sağıyorum’ diyor. ‘Bir çorba pişiriyor biraz unla, biraz çorba koyuyor, yarım ekmek benim önüme, yarım ekmek de görümceyle gelin oturuyorlarmış, görümcenin önüne koyuyor’ diye anlatıyor. Bir gün de kadın demiş ki (annemin adını çağırمامışlar, Antaram’dı, Fadime koymuşlar) ‘Fadime’ demiş ‘git çeşmeden su al gel, şu küçük bakraçları al da git’ demiş. ‘Suya gittim’ diyor ‘gittim ki o iki Ermeni kadın gelmişler oraya, konuşuyorlar, diyorlar ki işte falanca oğlan, o da annemlerin köyündenmiş, o gece gelecek bizi de alacak, kaçacağız. Yani kaçıyorlar oralardan. Bunları böyle duydum’ diyor annem. ‘Onlar konuşuyorlar, ben de yanlarındayım. ‘Dedim ki’, diyor ‘ben de geleyim gece. Kadınlar kızdı, her iki yandan bağırdılar bana’ diyor annem. ‘Sen gelemezsin, sen yürüyemezsin, biz kaçacağız, gece yol gideceğiz, gündüz saklanacağız bilmem ne... Bana öyle dediler’ diyor. ‘Ben de ağlıyorum’ diyor. ‘Dedim ki ben de geleyim, belki annemi filan bulurum diye, o niyeteyim’ diyor. ‘Yok, kabul etmediler.’ Diyor ‘eve geldim, oturduk, yedik, içtik, yattık. Yattım ama’ diyor, ‘parmağımı eşeliyorum ki uyumayayım, gece yarısı olduğunda kalkıp gideceğim. Onlar uyudular, kalktım’ diyor, ‘yavaşça giyineceklerimi aldım, merdivenden aşağı indim’ diyor. ‘Aşağı kapıyı açtım orada giyindim, gittim çeşmeye. Gittim ki iki kadın gelmişler, daha adam gelmemiş. Bana neler ettiler’ diyor, ‘gittim diye. Neler ettiler... ‘Tanıyorum’ diyor ‘köyün içindeki kadınları. Bağırdılar, çağırdılar, elimden bir şey gelmedi anca ağlıyorum’ diyor. ‘Bana geri git dediler’ diyor, ‘gitmedim’. ‘O zamana kadar adam geldi’ diyor, ‘o da sen gidemezsin dedi, o da istemedi. Bunlar yürüdü gittiler üçü de yola düştüler gece. Yürüyemezsin, sen çocuksun’ diyorlar. Arapgir’den Divriği’ye gidecekler. 12 saatlik yol, yürüyerek gelecekler. ‘Sen gidemezsin, yürüyemezsin, sen bize engel olursun’ demişler, ‘gelme’. Beklemiş, bakmış ki bunlar gidiyorlar. Biraz arkalarından

yürümüş, buna dönüp taş atmışlar, bilmem ne atmışlar geri dönsün diye. ‘Geri dönmedim’ diyor, ‘orada ağlıyorum. Bunlar epey gitti, araladılar’ diyor. ‘Yine bunların gittiği yoldan gidiyorum, arkalarından gidiyorum. Gittim gittim, geri döndüler ki geliyorum, artık mecburi kabul ettiler. Baktılar ki epey yol, epey ayrıldım Arapgir’den. Geldim’ diyor ‘bunlara karıştım.’ 3 kişilermiş, iki kadın bir erkek bir de annem olmuş. ‘Gece yol yürüyoruz, gündüz ya bir dereye ya bir çalının dibine, taşın dibine gizleniyoruz yatıyoruz, gece ola ki yine yola çıkalım. Eşyalar var, bu sefer de eşyalardan korkuyorlar. Çünkü eşyaları gelip soyuyorlar, öldürüyorlar, bakıyorlar. Sonunda geldik’ diyor, ‘Divriği’ye kavuştuk. Divriği kasaba, köylerimiz onun etrafında, çok yakın. Divriği’ye geldik, dediler ki biz falanın yerine gideceğiz. Divriği Ermeni köyü değildi, hep Türk köyüydü. Biri diyor ben falanın evine gideceğim, diğeri diyor ben feşmekanın evine gideceğim, tanıyorlar. Divriği’dekiler de adları söylenmiş adamlardı. Sen ne yapacaksın diyorlar, hiç ne yapabilirim, bir şey yapamam ki’ diyor. ‘Bana’ diyor ‘bir avuç leblebi aldılar, avcuma koydular. Bana dediler ki bu leblebiyi ye, şu yolu da tut, doğruca git. Orada diyor bir köy vardı, Karasar.’ Karasar değil, neyse... ‘Oraya git, orada bir yaşlı kadın var *aksora* gitmedi, evdedir. O yaşlı kadına git.’

“Karasar dedim, yanlış söyledim, Güresin’e gitti. ‘Mecbur’ diyor, ‘gideceğim, ne derlerse onu yapıyorum. Kalktım diyor yola düştüm, hem de öyle açım ki diyor. Hem leblebiyi yiyorum hem de ağlıyorum diyor. Şimdi şuradan biri çıksa beni öldürse ne yaparım’ diyor. Başka kötülük aklına gelmiyor, ne yaparım ölürüm’ diyor. Gittim’ diyor, ‘Güresin’e kavuştum. Baktım çocuklar, işte küçük çocuklar orada taş oynuyorlar. Gittim bir çocuğa dedim ki “Siz falanca nenenin evini biliyor musunuz?” dedim. Oradan oğlanın biri dedi ki “Ben biliyorum, gel seni götürüyüm” dedi’ diyor. ‘Tuttu elimden götürdü’ diyor, ‘doğru nenenin kapısına’. ‘Kapıyı vurdu, nene geldi, kapıyı açtı. Şöyle baktı baktı, “Kızım sen nereden geldin, ne oldu, anan nerede, bacın nerede, ötekiler nerede?” dedi. Hiç bilmiyorum dedim’ diyor. Ama tanıyormuş kadın, çok yakınlarmış birbirlerine. Bu demiş ‘Falancanın kızı, bu nereden geldi?’ demiş. Böyle böyle oldu demiş annem de. ‘Arapgir’den geldik, beni sana yolladılar’ demiş. Kadın almış içeri. ‘Benim yiyecek ekmeğim yok kızım, ben seni ne yapacağım nasıl edeceğim’ demiş. Yok hiçbir şey yok diyor, değirmenlerde değil sadece, küplerde de bir şey yok diyor. Kıtlık. ‘Kıtlığa düştük’ diyor o seferberlik zamanında. Kadın bir parça ottan çorba yapıyor. Bir parça yiyorlar beraber. Akşam oluyor, yatıyorlar. Sabah oluyor, kadın diyor ki ‘Seni falanca köye götüreceğim, orada bir adam var, o adam da seferberlikte giden Ermeni

kadınlardan birini almış, evlenmişler. Ölüme gidiyorsun demiş, gel benimle evlen, kal demiş. Kadın mecbur kabul etmiş, evlenmiş, onunla kalmış. Nenenin haberi var. Oraya götürüyüm’ demiş, ‘o adam zengin, paralı. Belki onlar sana bakarlar’ demiş, ‘benim yiyecek ekmeğim yok’. Almış oraya götürmüş sabahtan. Adamın ismi Ali Efendi. Gitmiş ki oturuyorlar o Ermeni kadınla. ‘Ali Efendi’ demiş, böyle böyle oldu, ‘bu çocuk bana geldi, ama benim yiyecek ekmeğim yok. Ben de sana getirdim’ demiş. Adam bakmış, demiş ‘iyi yapmışsın bir tabak çorba da o yesin’. ‘Aldı’ beni diyor. ‘Nene kalktı, geri gitti. Ben orada kaldım.’ Hiç ağzından düşmezdi, ‘Ali Efendi’ derdi, ‘rahmet canına değsin, çok iyi insandı’ derdi. ‘Akşam oldu, yirmi beş baş nüfus var evin içinde. Kardeşler bir arada yaşıyorlar. Büyük kazanda yemek pişiyor. Herkes bir tas çorbasını alıyor, odasına çekiliyor çoluğuyla çocuğuyla orada yiyorlar. Geldi şöyle Ali Efendi, kapıda durdu, dedi ki’ diyor, ‘bakın bu bir yetimdir, geldi elimize düştü, biriniz onu inkar ederseniz gebertirim sizi. Bir şey demeyeceksiniz’ demiş. Bu çok hoşuna gitmiş, annem her zaman söylerdi. Orada kalmış. 9-10 yaşından 15 yaşına kadar orada kalmış.

“Babamın annesini (Zarife Nine - Zaruhi) tanımadım. 1915’ten önce yeni evli ve bir çocuk sahibiymiş. Minik bebeği ve küçük kız kardeşi ile katılmış kafiye. Jandarmalar ağlayan çocuğu atmışlar Murat’a. Zaruhi ninem de küçük kızkardeşini bırakıp kendisini atmış Murad’ın sularına. Bebek boğulmuş, kendisi sudaki bir dal parçasına takılmış, tesadüfen kurtulmuş. Sonra da dedemle evlenmiş ve yeni bir nesil doğmuş. Düşünüyorum da acaba o ninem de mi yetişkin sayılan yaşına ve diğer aile fertleri ile birlikte, evlat acısına rağmen, olayları böyle kanıksanmış, olağan olgular gibi anlatırdı? Bilemiyorum. İnsan psikolojisi gayya kuyusu.

“Dedem, [Taro ninemin kocası] annemin babası, hiç, hiç bahsetmezdi; bu konularda ağzını açmazdı. O bir tek, beni İstanbul’a getiren dayımın oldukça genç yaşta vefatının gecesi hiç uyumadı ve konuştu, ağladı, konuştu. O dedem babasının öldürülüşünün görmüştü. Ondört yaşındaydı...”

Zekine’nin Çehizi

“ ‘Ali Efendi’nin güzel bir kızı vardı’ derdi, ‘adı da Zekine’ydi’. ‘Tuttular’ diyor ‘Zekine’yi, evin içindeki kardeşinin oğluyla nişanladılar’. ‘Kardeşinin oğlu da’ diyor, ‘çelimsiz, ufak tefek bir şey’ diyor annem. Zekine başkasına göz koymuş, başkasıyla anlaşmışlar. ‘Ben de’ diyor ‘sabah erken kalkıyorum, ocağın külünü mülünü alıyorum. Oraları süpürüyorum. Sabah çorba pişiyor ki millet

yiye de işini yapa. Bunları yaptım’ diyor, ‘külü aldım bir yer var oraya döküyorum’ diyor. ‘Bir de baktım ki’ diyor ‘Zekine, bohça koltuğunda yukarı gidiyor. Geri döndü ki ben orada duruyorum. Geri döndü dedi ki “Fadime, kimseye söylemeyesin bir şey” dedi’ diyor. ‘Biliyordum ama’ diyor, ‘o oğlanla seviştiğini’. ‘O gitti’ diyor, ‘ben de eve geldim, ama öyle bir şey ki evin içinde dolaşıyorum’ diyor. ‘Millet kalktı işte yemeğini yedi, gidecek. Zekine nerede, Zekine nerede, Zekine daha yatıyor mu kalkmadı mı... Bakıyorlar ki Zekine yok. Zekine kaçmış dediler’ diyor. Bu sefer Ali Efendi kalktı dedi ki “Hanginiz biliyordunuz, içinizde bilen var mıydı? Niye kaçtı, nasıl kaçtı?” ‘Ben’ diyor ‘hiçbir şey söylemiyorum. Hiç kimse bir şey söyleyemedi.’

“Kadın gitti, gittikten sonra benim babaannem ile babam O da bir Türk’ün evinde kalmış, onlar da zenginlermiş. Yaşlı bir adam, iyiliğini görmüş. Ondan sonra Zekine gitmiş. Babaannem duymuş ki Ali Efendi’nin evinde bir kız var. Kızı da tanıyor, kendi köylerindeki kız. Babama demiş ki ‘Ben o kızı gördüm tanıyorum, git bak eğer istersen o kızı gidip sana isteyeyim’ demiş. Babamı evlendirecek. Babam gidip görüyor, iste diyor. Gidiyorlar istiyorlar. Ama Ali Efendi önce anneme diyor ki ‘Bak kızım, eğer senden, senin adamlarından biri gelir ister biri söylerse isterlerse veririm gidersen. Eğer isteyen olmazsa ne yapalım, burada evlenirsin.’ Anneme öyle demiş Ali Efendi. Annem soruyor soruşturuyor. Annesi yok, annesi ölmüş, bacası ölmüş, başkaları ölmüş. Kimse yok. Bir kardeşi varmış, o da seferberlikten evvel Amerika’ya gitmiş çalışmaya. O zaman çalışmaya giderlermiş, giderler ki para getirsinler, o zaman fakirlik tabii. Tanıdıklarına sordurmuş annem. Mektup yazmışlar. O da burada ölmüş demiş, 30 yaşında ölmüş. ‘Bir kardeşim vardı’ diyor, ‘o da orada ölmüş’. Kimsesi yok. Sahiden de annemin kimsesi yoktu. ‘Bunlar geldi istediler’ diyor, ‘Ali Efendi beni verdi’ diyor.

“ ‘Bunlar’ diyor, ‘geldiler, istediler, aldılar götürecekler.’ Ali Efendi demiş ki evdekilere, Zekine’nin nesi varsa çeyizinde, Fadime’ye verin demiş, hiçbir şeye elinizi yormayın. ‘Ne kadar çeyizi varsa artık, çorap morap... bir kat yatak verdi’ diyor. İşte Zekine’nin bir şeyleri varsa onları da koymuşlar. Bir küp çökekle bir küp de peynir doldurmuş koymuş. Fakirler. Hayvanlara yükledi diyor, beni de aldılar götürdüler. Evlenmeleri de öyle olmuş. 15-16 yaşlarındaymış annem. Evlenmiş gelmiş. Ondan sonra da zaten babamı da askere almışlar. Babaannemle bekliyorlar.

“Kuvvetli bir kadındı babaannem. Öz babaannem. Babamın ailesinden bir annesi bir de kız kardeşi yaşıyormuş. Babaannem tanışırdı, onunla-bununla konuşurdu. Erkek gibiydi. Babam gittiğinden,

anneme o bakıyor. Babaannem de anlatırdı bunları. Başlarından ne geçmişse onu konuşurlardı akşamları. Doktorluk yaparmış. Köyde yarası olana, hasta olana bir şeyler yapardı. Diş çekermiş, doğum yaptırırdı, ebeydi.

“Bir gün adamın biri kalkmış gelmiş gecenin bir yarısı Karasar’dan, karısı doğum yapamamış iki gündür. Gelmişler ki babaannemi götürsünler. Adam demiş ki çocuktan vazgeçtim, karım ölecek, karım kurtulsun yeter. Babam izin vermemiş, demiş kadına bir şey olacak, senin başına kalacak. Olurdu olmazdı, olurdu olmazdı. Adam ağlamış, yalvarmış. Ben demiş ne diyeceğim zaten ölüyor demiş, bir şey demem demiş.

“Babaannem demiş ki ‘amaan ne derse desin demiş, gidelim. Kurtarabilirsem kurtarayım ne yapayım demiş bir candır’ demiş. Kalkmış, babaannemi almış, gece götürmüş. Kadın ne halde... Çocuğu iki gündür karnında ölmüş, bir türlü doğuramıyor. Şişmiş, kadın da kalmış. Babaannem artık bunu parçalamış, çıkarmış karnından. Kadını kurtarmış, çocuk zaten ölmüş. Kadını kurtarmış, kadın iyileşmiş. Babaannem zaten iyiydi, geri gelmiş. Aradan epey geçmiş. Kadın yün eğirmiş, üç tane kocaman yumak yapmış, koymuş torbaya, almış gelmiş. Demiş ‘sen beni kurtardın, aza çoğa bakma bunu al da benden razı ol’ demiş.”

Eğitim Konusu: Annemin İçinde Ukde Kalan

Annemin içinde kalan en büyük ukde, okula gidememiş olmasıydı. Kendisi, annesinin de okula gitmediğini söyledi bir yerde, ama yanılıyor. Ben anneannemin, tehcirden önce okula gittiğini biliyorum. Sadece Ermenice okuma-yazma biliyordu, hatta Ermenice alfabeyi bizlere çok komik gelen bir tarzda hecelerde, şiir gibi, söyleyip gülerdik.

Annem İstanbul’a geldiğinde gençti henüz. İlgilenen olsaydı kolaylıkla okuyup yazmayı öğrenmiş olacağından eminim. Ancak, biz çocuklar kendi havamızda, kendisi ve babam geçim sıkıntısında olduğundan, maalesef bu olanak sağlanamadı. O da evdeki yoğun işerinden artan zamanını örgü, işleme, dantel gibi uğraşlarla değerlendiriyordu. Kardeşlerime onlarca kazak, bana İtalyan mecmualarından örnek alarak modern elbiseler, şallar, döpyes ve maxi mantolar örerdi. Kıyafetlermi beğenen bazı arkadaşlarıma da sürpriz yapar,

şal, yelek gibi hediyeler örerdi. Ama her defasında da “keşke bunları yapacağıma kitap okuyabilseydim”, derdi, hala da zaman zaman aynı sözü söyler...

“Gitmedim. Benim zamanımda okul yoktu. Ben doğduğumdan evvel köyümü sürmüşlerdi, seferberliğe gitmişlerdi. Okul varmış, okul duruyordu, ama ne öğretmen var ne adam var ne kimse var. Sonradan Erzurum tarafından geldiler, ama onlar da okuma yazma bilmezlerdi çok. Okul mokul açmadılar hiç. Ben okula gitmedim. Okuma yazma da öğrenemedim. Kardeşim doğdu benden sonra, bir kardeşim işte 5-6 yaşında vardı, babam öğretiyor, a’yı b’yi öğretiyor. Gittim şöyle bakıyorum, annem dedi gel gel, gel şu çorabını ör dedi. Çorabımı örüyorum elimde. Bak kafaya... Babam kardeşime öğretti, ben öğrenemedim. Bizden evvel, tabii Ermenilerin zamanında okul da varmış. Öğretmen de varmış. Öğrenirlermiş. Babam okuma da bilirdi, yazma da bilirdi. İşte böyle kızım.”

Babam Moses Usta söze giriyor:

“Benim zamanımda bizim köyde [Armutak] okul yoktu. Kırk dakikalık bir köy vardı [Kızılcören]. Etrafta da üç dört tane köy var. Oraya okul yaptırmışlar, üç dört köy oraya giderdi. Babam da beni gitmiş yazdırmış oraya. 7 yaşındaydım. Giderken de bir odun alıp gideceksin ki sobada yaksınlar. Bizim köyden üç kişi giderdik. [Babamın yanısıra Köse’nin oğlu Bektaş ve Arzu morkurun kızı, Adile’nin kocası Abidin] Başka köylerden daha çok gelen vardı. Üçüncü sınıfa kadar gidebiliyorduk.”

Annem Nivart Usta devam ediyor:

“Mahalle ne olursa olsun insan karışıyor. Alevilerle, Zazalarla bacı kardeş gibiydik. Sonra da (...) Yine 10 yaşında falan olduysam arkadaşlarım vardı, kızlar, öyle güzel anlaşırdık ki... Çok yakındı evimiz birbirimize. Gider gelirdik. İsmi Gülizar’dı. Gule derlerdi. Yarım isim söylerlerdi hep. Gule. Biz de Gule derdik. Onunla iyi anlaşırdık. Gule’yi nişanladılar. Benden biraz büyüktü. Biriyle nişanladılar. İyi, nişanlıydı. Sonra çocuk filan ne olduysa bilmiyorum nasıl olduysa hastalandı mı ne olduysa öldü. Gule ağlar ağlar, ağlıyor. Şimdi anası babası hepsi toplanmış, cenazeye gitmişler, kızı

götürmemişler. Ayıptır, gider mi nişanlı, nasıl gider? Ben de yanına gittim, ağlıyor, ben de ağlıyorum onunla beraber. Kız ağlıyor, nişanlısı ölmüş. Ne yaptık işte cenazeyi götürüyorlar, öyle geçiriyorlar, mezarlığa götürüyorlar. Çıktı, adı da Hasan’dı oğlanın, “Hasanım, Hasanım” diye diye ağladı. Aklımdan çıkmıyor bunlar. Çok iyi arkadaşlık.”

Kızı Beş Yaşında, Gurbet Yolunda

“Sonra İstanbul’a geldik. Evvel, ilk önce Satenik’i yolladık. Annemler buradaydı. O da gene yollamazdım, ondan evvel bir oğlum vardı ne oldu öldü, kızamık geldi köye, kızamıktan öldü. Ama çok güzel bir çocuktü, sekiz aylıktı. Satenik gözümüzün ruhu. Kayınbabam dizinin üstüne oturttururdu, yemek yedirirdi, hiç şey yapmazdı. Bir gün amcası, bu ne ettiyse arsızlık mı etti ne ettiyse amcası bir tane vurdu. Bu da ağlamaya başladı. Ağlamaya başladı, tabii biliyor ki dedesi kızacak. Dedenin yanına geldi hemen ağlayarak. Dedesi dedi ki ‘bakın’ dedi, (o zaman kaynanam ölmüştü, yoktu) ‘bu kıza vurursanız bilin ki bana vuruyorsunuz’ dedi. ‘Bu çocuğa dokunmayacaksınız’ dedi, ‘hiçbiriniz ağlatmayacaksınız’ dedi. ‘Anası babası, sen, hiçbiriniz’ dedi. Adam öyle şey yapardı ki hiç aklımdan çıkmaz. Küçüktü işte, elimizde öyle büyüdü, severek büyüttük. 4-5 yaşındaydı, kardeşim burada İstanbul’daydı onlar. Kardeşim asker olmuş. Askere gitmiş de izni gelmiş, demiş ki ‘her hafta sizi görüyorum’ (İstanbul’da askerlik yapıyor. Annemlere de her hafta geliyor. Gelip görüyor.) ‘Bir’ demiş, ‘kız kardeşimi gidip göreyim orada’ demiş. Hem de işte izni var ya, iznini geçirecek. Geldi, ben de çok sevindim, seviyorum. Bunlar da küçükler. Zaten arka arkaya doğdular, birbirlerinden çok yaş farkları yok. Geleceği zaman oldu, işte günü doldu gidecek, illa diyor ‘ben Satenik’i götüreceğim’ kardeşim. ‘Yok’ dedim ‘ben vermem Satenik’i, nereye götüreceksin’ dedim, ‘daha küçük’ falan. Artık başladık, evde de a’yı b’yi öğretiyoruz ki okula giderse zorluk çekmesin. Dedesi öğretiyordu (ölmeden önce). Dedi ‘götüreyim orada okula vereyim’. Yok dedim. ‘Götüreyim’ dedi, ‘annem babam bir torunlarını görsünler’. ‘Ben çok seviyorum’ dedi ‘Satenik’i, götüreyim bir görsünler’ dedi; ‘ben yine geri getiririm’ dedi kardeşim. Demek kandım ben de kandım. ‘İyi’ dedim. Bunu hazırladık. Gidecek, ama gidecek diye seviniyor, ama gittiği gün de ağladı. Kardeşime dedim ‘gitmesin, götürme ne olur’ dedim. ‘Bir şey olmaz’ dedi,

‘o geçer’ dedi, ‘şimdi yola çıkarsak geçer, bir şey olmaz’ dedi. Sonra bana mektup yazdı ki Satenik’i okula verdik. Kaldı o orada.”

Dayımın beni İstanbul’a getirdiği yıl Esayan Lisesi’ne kaydımı yaptırdılar. Ana Okulundan başladım, Liseden mezun oldum, 12 sene okudum. Sonra da üniversite, Boğaziçi Üniversitesi.

Benim küçük yaşta İstanbul’a gelişimi anlatırken, annem, sık sık “Onu çok severdik, gönderemedim, istemezdim, işte kandım...” gibi gerekçeleri tekrarlaması da anlamlıydı benim için. O yaşta zaten alfabeyi okuyor olmam dikkatini çekmiş dayımın. ‘İstanbul’da okusun’ demiş, ama asıl gerekçe, annem bahsetmedi, “Türkler kaçırırlar” düşüncesiydi, bunu sık sık duyardım. Anneler on yıl sonra İstanbul’a geldiklerinde uzun süre adaptasyon güçlüğü çektik ailece. Ben anneleri suçluyordum hep “topraklarınız bizden daha mı değerliydi?” diye. Annem, kendisine yaşattığım suçluluk duygusunu telafi etmek ister gibi anlatıyordu benim İstanbul’a gelişimi bu mülatta...

İlginç bir nokta da annemin benden önce doğmuş olan üç erkek kardeşimin vefatını yok sayması, anımsamak istememesi. Son zamanlarda ancak sonuncusundan bahseder oldu. Nedeni, kendi ifadelerinden çözdüğüm kadarıyla, kendisini sorumlu sayması: Annemin bana hamile kaldığı günlerde köye iki Alevi dedesi gelir. Eyüp’lerin Mercan Hala anneme, ‘gel *Livart*’ (Nıvart yerine Livart derlerdi) der, ‘çocukların kalmıyor, Dede bir dua etsin, sırtını ovsun.’ Giderler. Dede, anneme bir kızı olacağını, doğduktan sonra okunmak üzere Ocak’a getirmesini söyler. Ben doğunca, annem ve babam, beni at sırtında, Malatya’nın Gürge köyündeki Alevi Ocağına götürüp okuturlar. Burada, çocukların ömürlü olması için Dede tarafından, duayla Tanrı’ya emanet, satış ayini yapılır. Bu Ocak’ta okunan kızlara Satı, erkeklere Satılmış ismi verilir. Ben Hristiyan olduğum için, anneler bana, kökünde “Sat” hecesi bulunan Satenik ismini koyarlar. Ben yaşadım, birer yaş arayla doğan iki erkek kardeşimle hayatta kaldık çok şükür...

Eski Tapular Geçersiz

Babamın elinde 78 adet tapu vardı. Dedem tehcirden dönünce, bunların “hazineye irad kaydedildiğini” öğrenmişti. Yıllar sonra yeni bir kanun çıktı. Köye gelen muhacirler, sahiplendikleri toprakları yirmi yıl ekip biçip, vergisini ödedikten sonra, yeni tapu verilecekti kendilerine. Dedem de aynı kanun gereğince

topraklarının en azından bir kısmına tekrar sahip olabilecekti. Babam, üç evladını İstanbul’a göndermiş, yıllarca uğraşarak mahkeme yoluyla mülklerine kısmen sahip olmaya çalışmıştı.

Oysa aneanemler, hiç uğraşmadan, bütün taşınmazlarını terk ederek İstanbul’a göç etmişlerdi.

Bugüne gelince, durum daha da vahim. Köylerde kimse kalmamış. En son Armutak’a gittiğimde, köyde üç-dört ev ve yaşlıların kaldığı, ancak yazın gelenlerin tatilci olduğu, çiftçilik, ziraat, hayvancılıkla ilgili faaliyetlerin köylerde son bulduğu söyleniyordu.

Mülakat sırasında babam Moses Usta, eski tapularla ve berilen hak mücadelesiyle şunları anlattı:

“Tapu vardı ama tapular işe yaramadı. Tapu eski yazıydı. Amcam buradaydı. Geldi dedi ki ben tapuları eve götüreceğim dedi. Ondan evvel zaten babam gitmiş tapu dairesine sormuş. Orada demişler ki, defteri açmışlar, bak demişler burada ne yazıyor, tehcire giden dönene mal yok, kırmızıyla yazmışlar. Amcam da geldi götürdü. İstanbul’a götürdü. O da birine satmış. 3000 lira da para almış. Alan adam diyor ki ben gidip bir köyü göreyim, köye geliyor, köylü de diyor ki bu bizim şeyimizi almışlar. Ben ilkinde zaten köye dedim ki “Satıyorum alıyorsanız alın” dedim. Kabul etmediler. Dediler ki zaten çocuklar gitmiş İstanbul’a. Ne para verelim? Önce adamı çağırıyorlar. Şey diyorlar, diyorlar ki şu gedikten bu yana geçemeyeceksin. Seni öldürürüz. Adam ne yapayım diyor. Komşuyla komşuluk edemedikten sonra ben ne yapayım diyor, niye geleyim diyor. O da burada kapora almış, onu da orada biz ödedik. Ondan sonra işte köyde toplandılar heyeti, muhtarı. “Birbirinin içinde pay ettiler. Bize de artık 5-10 kuruş verdiler.

“Bir kanun çıktı, kim ki bir malın üzerinde 20 sene kalmışsa tapu mahkemeye şey olur. Malatya’dan gelen de aynı şeyi yapıyor, Erzincan’dan gelen de. Hepsi böyle. Bir avukat tuttuk, çalıştı yaptı, onlarınkini de benimkini de. Yaptık, bu sefer karar verdiler.”

Babam arazi konusuna değinirken, onyıllarca çektiği güçlük, mahkemeler, davalar, vs. varken, onun da gücüne giden, amcasının yaptığıydı sanki. Tapuları alıp İstanbul’a gelişi, daha yeni kanuna göre kendi üzerine kaydedilmeden, gıyabi bir satış yapıp kaparo alması ve bunu kendisine ödetmesi... İnsanın yakınından gelen darbe daha da belirgin mi oluyor, yoksa onu anlatmak daha mı kolay ve güvenli acaba? Yıllarca severek komşuluk ettiği, genelde iyi ilişkiler içinde olduğu, iyi ve kötü günleri paylaştığı dostları, arkadaşları, kendisine ağabey anlamına gelen “ağpar” sözcüğüyle hitap eden komşuları, işte şimdi, ayrılık kavşağında birleşmiş, “Biz satın alsak da almasak da nasıl olsa çocuklarının yanına gidecekler” diyor, köy dışından

gelecek alıcılara da engel oluyorlardı. Menfaat algısının metalik yüzünü gösterdiği, samimiyetin sınıandığı, dostlukların sorgulandığı zamanlardı, zor zamanlardı...

Çanak-Çömlek Yapımı

Annem Nıvart Usta’nın mülakat sırasında hoşlanarak anlattığı bir konu da çanak, çömlek, testi ve küp yapma şeklini aktarmasıydı. Kızılcaören’deki bir tarlayı kazarak özel killi toprağı çıkarmaları, onu kurutarak eleyip çamur haline getirmeleri, kalenin dibindeki belirli bir yerden ince kumu çıkarıp eleyerek çamura katmaları, o çamuru çıplak ayakla çiğneyerek ezmeleri...

“Su testileri vardı. Şöyle karşıma koydum, bakarak yaptım. Birkaç tane yaptım. Köyden gelirlerdi, o derdi ki bana öğret, bu derdi ki bana öğret. Yaz geldi mi mayıs ayında, giderdik, bir toprak var, her topraktan olmaz küp. Kızılcaören’in ortasından, tarlanın ortasından çıkıyor. Tarlanın ortasını eşerdik, dağıtırdık, adam kızardı tarlasını dağıtıyoruz diye. Herkes giderdi biraz dağıtırdık orada, herkes biraz getirirdi. Kırmızı bir topraktı. Başka toprak karışmayacaktı ona. O kil toprağıydı. Boya filan olmazdı bizde. Getirirdik, çamurla gelirdi, yaş gelirdi o. Onu getirdikten sonra kuruturduk. Ondan sonra ıslatırdık. Yoksa ıslanmaz.

Annem anlattıkça on yaşında tatil için gittiğim köyde gördüğüm bu işlemler bir bir canlanıyor gözümün önünde. Alet yok, fırın yok, vernik yok... küpler, bakraçlar, testiler, güveçler salt yetenekle şekil buluyor; üzerlerine çöple veya kalemle desenler çiziliyor, önce gölgede, sonra güneşte kurutularak pişirme işlemine geçiliyor.

Benim için en eğlencelisi pişirme aşamasıydı. Evimizin ayvanından görülen meydanda (sığır meydanı derlerdi), ortaya tezeklerden bir direk yapılır, küpler ve diğer çanak çömlekler, araları tezekle desteklenerek piramit şeklinde dizilir, üstü tezekle kaplanır, piramidin alt kısmına yer yer odun dizilir, üstüne gaz dökülerek bir-iki saat yanmaya bırakılırdı. Ateş sönünce küller sıyrılır, soğuyan küpler toplanır, turşu küplerinin içi, ‘şehir’den (Divriği) alınan bir miktar kara sakız eritilerek sıvanır, sırlanırdı. Ermeni aileler arasında çanak-çömlek yapımı büyüklerden kız çocuklarına aktarılırdı.

Muhaşerli Pilav, Tıtmaç Aşı ve Çortan

Mülakat sırasında annem, köy yaşamında yeme-içme kültürüyle ilgili konularda da bilgi verdi:

“Erzurum’dan gelenler vardı. Yok Erzurum’dan gelenler değil, Tercan’dan, Ali derlerdi, ismi Ali’ydi. Onlar daha evvel anadan babadan bilirlermiş. Bu adamı çağırırlardı. Mesela düğün var, düğün pilavı yapılacak, ‘Ali gel, sen pilav yap, düğüne yetişelim’ derlerdi. Ali gider pilav yapardı. Ben de Ali’den öğrendim.

“Yufkayı açardık. Böyle çatı değildi, damdı. Amerikan bezini sererdik, onun üstüne koyardık o yufkaları, kururdu. Yufkaları güzelce kesmiş olurduk dilim dilim, ufak ufak kesmiş olurduk, kururdu. Kuruduktan sonra getirirdik, kavururduk. Koyardık bir küpe, doldururduk. Küp doluydu. Her şeyimiz küpte olurdu. Kışın onu çorba yapardık. Tıtmaç (tutmaç) çorbası. İçine kavurma da koyardık; kavurmasız olur mu?

“Çortan neydi biliyor musun? Yaparlardı. Biz çok yapmazdık ama Erzurum’dan gelenler yaparlardı. Yaparlardı, kuruturlardı. Kışın onu leğende ezerlerdi, ezilirdi o öylece, ayran olurdu. Ya çorba yaparlardı ya çorbanın yanında içerlerdi. Büyük küplerimiz vardı. Ayranı toplardık, ayranı koyardık, ayranın suyu üzerine çıkar, üzerine güzelce bir bez yıkardık, koyardık, o bez çekerdi suyu, onu çıkarır sıkardık, yine koyardık. Suyu yine koyardık. Ayran orada öyle durur koyulaşırdı, güzel koyulaşırdı. Tuz da koyardık. Tuzla beraber kalırdı. O zamanlar kalorifer yoktu ki tüm ev ıdınsın. Öbür oda buz gibiydi. Buzdolabı gibi. Oralarda kalırdı. O tutmaç çorbasını, o ayrandan çıkarırdık bir kepçe iki kepçe, koyardık karıştırırdık, o tutmaç çorbası olurdu. İçine de kavurmayı koyarsın. O ayranla piştikten sonra da yağı eritirsin, tereyağını. Güzelce onu üzerine de geçirirsin, oturur yersin. Çok güzel olurdu.”

İri Köfte, Kuru Kaymak, Yağ ve Pekmez

Geri dönmüş olan Ermeniler ezelden yerleşik yaşam, çiftçilik, zenaat konularında oturmuş bir geleneğe sahip olduklarından, yeni gelenlere örnek olmuş, onlara bilmedikleri bazı şeyleri öğretmişlerdi. Annemin küp

yapma, kaysı reçeli, dikiş ve bazı yemekleri öğretme konusunda yaptığı gibi... Tabii ki kendileri de onlardan yeni yöntemler, pratik yemek çeşitleri öğrenirlerdi.

Meşhur Divriği pilavını, (muhaşerli pilav derlerdi) annem Erzurum’dan gelen komşularından öğrenmişti. Glorik, tıtmac, çortan, kömbe, sıırım, tirit, Divriği usulü içli köfte... Ayrım yapmadan, herkesin sevdiği tatlardı.

Annem Nıvart Usta anlatmaya devam ediyor:

“İri köfte derlerdi. Bulgurdan yapardık, ama onun da içine kavurma koyardık. Kışın kıyma bulunmaz. Kıymayı nasıl yapardık, nasıl bulunurdu biliyor musun? Ağaçtan kütüğümüz vardı, eti o kütüğün üstüne koyarsın, satırla vurursun, kıyma olurdu. Buraların kıyması gibi olmazdı. Çok güzel olurdu. Köfteyi de ıslatırdık yoğururduk, köftenin içine de soğanı kavururduk, onun içine de kıymayı koyardık, onun üstüne de biraz haşlanmış mercimek hazırlardık oraya. O haşlanmış mercimeği de katardık, biraz da reyhan katardık. Reyhanı biliyor musun? Reyhan katarsın, biraz da kekik katarsın. Çok güzel lezzetli olur. Köftenin içini doldururduk, köfteyi kaynatırdık. İstersen, kaynattıktan sonra tavaya yağ koyardık, kızartırdık. Çiğ çiğ olmaz, kaynattıktan sonra olurdu. Öyle yerdik. Ya da kaynatır, üzerine yağ geçirir öyle yerdik.

“O zaman sütümüz olurdu, koyunumuz vardı, sağardık sütü getirirdik. Sütü ısıtırdık. Şöyle şöyle savururdum. Üstünü de açardım, üstü açık oraya koyardım. O orada kaymak tutardı. Kalın kaymak olurdu, öyle güzel kaymak olurdu ki. O kaymağın etrafını şöyle keserdim, tenceden ayırırdım. Kaymağın çöpü vardı, o çöpü sokar kaldırırdım kaymağı. Bir de süpürge yapmıştım, o süpürgeğin üstüne koyardım o kaymağı. O kaymak kururdu süpürgeğin üstünde. Tasa, tavaya koyarsan kurumaz, süpürgeğin üstünde kururdu. Kuru kaymakları toplardım sonra. Sebuh severdi, gider gelir yerdik.

“Tabii pekmezimiz olurdu. İki dut ağacımız vardı... ama bayağı büyüklerdi dut ağaçları, çok dut olurdu. Çoktu. Bıkmıştım artık. Bir silkeledik mi 7-8 teneke dut çıkardı. Getirirdim, pişirirdik, pekmez yapardık. Damda koyardım kaplara, küpümüz vardı, küplere doldururduk böyle. Kışın devamlı ye, işin ne? Güzel koyulaşır. Kışın çok yağ olmaz. Bazen kısır inek olunca taze yağ bulunurdu. Bazen bulunmazdı, olmazdı. Onu pekmezin içine bırakırdım, istediğin zaman çıkar ye. Hiçbir şey olmazdı.”

İlkel metotlarla yapılırsa da kuru kaymak gibi doğal, katıksız olan, kendilerinin üretip tükettiği yiyeceklerin tadına doyum olmazdı elbette. Tuzsuz taze yağı pekmez içinde konservelemek, kışlık elmayı özel mekanlarda depolamak, turşuyu kara sakızlı küplerde kurmak gibi pratik buluşlar ise bugün, sağlıklı yaşam adına onaylanacak uygulamalar olsa gerek.

Zazaca ile Renkli Çocukluk

Annem Nivart Usta ile gerçekleştirilen mülakkatan akdirdiklerimi kendisinin çocukken öğrendiği dillerden Zazaca hakkında soruya verdiği cevapla bitirmek istiyorum:

“Çocukken öğrendik onları kızım. Annem bile öğrenmişti, çıkar konuşurduk. O da biliyordu, konuşurdu. Zazaca’yı bu Erzurum tarafından gelenler bilirlerdi.”

Bu soruyu yanıtlarken annemi, küçücük bir kız çocuğu, saçları on-yirmi belik örülü, rengarenk giysileri ile, Zazaca konuşarak evcilik oynarken hayal ediyorum... Bu manzara çok hoşuma gidiyor. Halam Odur’a gelin gitmişti, evini hatırlıyorum. Daha sonra gittiğimde de ziyaret etmişim. Halamın evinin ayvanı direkt çeşmenin üstündeydi. Orada oturur, çeşmeden su dolduran kadınları izlerdim. Zaza kadınları süse çok meraklıydı, envai türlü boncuklar, püsküller, pünez-para alınlıklar, boncukla örülü gerdanlıklar, hizmalar, rengarenk basma veya pazenden sayvanlı fistanlar... Armutak’a döndüğümde, anneme, benim de saçımı öyle ör, örgülere püskül-boncuk tak, ben de mavi boncuk bilezik isterim, dediğimi hatırlıyorum. Armutak’da, nedendir bilinmez, süs merakı, Odurlular kadar belirgin değildi, aklımda kaldığı kadarıyla. Odurlular’ın, duvara tablo gibi astıkları, aralarında renkli bez parçalarıyla yaptıkları fiyonk ve boncukla birlikte ördükleri yuvarlak tepsi şeklindeki sepetleri ve her iki köyde de nazara karşı kullanılan, üzerlik denen bir otun tohumlarıyla örülen püsküllü panolar da çok hoşuma giderdi.

V. SONUÇ

Bu yazıyı okuyanlardan bazıları, özellikle bahsi geçen yöre ve köylerde bir zamanlar Ermenilerin olduğunu belki de ilk kez öğrenecekler. Bazı köylerde, bir süreliğine de olsa Alevi-Ermeni toplulukların birlikte yaşamış olduğunu, Alevi köylerinde bir-iki Ermeni aile bile olsa, beraberliğin sürdürülebilirliğini, belirgin

menfaatler söz konusu olmadığı sürece sosyal ilişkilerin sorunsuz süregeldiğini düşünecekler. İlginç bir şekilde, anneler zamanında köyde ne işlerliği olan kilise ne cemevi, ne de cami olduğundan, her iki toplum da inançlarının ortak yönlerinde birleşmeyi, adak ziyareti gibi uygulamalarda tam bir uyumluluk, bayramlarda da sevinç ve kutlamayı içtenlikle paylaşarak coşkuyu çoğaltmayı bilmişlerdir. Sosyal yaşam, yeme içme, giyim kuşam, sanat zanaat gibi konularda, köyün içindeki birkaç kişinin bile etkinliği genele yayılabilmiş, genel uygulamalar belleklerde yer etmiştir. Küp toprağı, höllük toprağı, badana için kireç ocağı nerededir, nasıl kullanılır, hangi toprağına hangi ürünler ekilir, nasıl sulanırsa daha verimli olur gibi köy yaşamını pratikleştiren bilgilerin aktarımı - bütün köyün eski sakinlerinden kalmış olan dört Ermeni’den bile olsa - önemliydi o devirde. Çünkü, yeni gelenlerin çoğu hayvancılıkla uğraşmış olan ailelerdi.

Birlikte yaşam ortamında, azınlık içinde azınlık durumuna düşen Ermeniler, türlü güçlüklerle karşılaşmışlar, onlar tarafından da ötekileştirildikleri zor zamanlar yaşamışlar kuşkusuz. Türlü darbelerle harabeye dönen kilislerimiz bir de define arayanlar tarafından yerle bir edilmiş, mezarlıklarımız üzerine evler kurulmuş. Böylece, kendi özgün dualarımızla bir avuç toprağına teslim ettiğimiz yakınlarımızın izleri tamamen silinmiş, o lanetli yolculukta, gömülmeden, çıplak ruhlarıyla ortada kalan diğerleri gibi yoktan sayılmışlardır. Ancak ilişkileri sağaltan bazı faktörler de bu beraberliklerin unutulmamasını sağlayan derin izler bırakmıştır. Örneğin, köylülerimizin, babama ve büyüklerimize kendi dilimizle *ağpar* (abi) diye hitap etmeleri. Muharrem aylarında, Alevi komşulardan gelen dualı aşure çorbası. Bir Ermeni ailesinin, Alevi dedesinin dualarında teselli bulması. Ermeni sofralarında, Alevi dostlarla birlikte Paskalya’nın yumurta sevincinin ve sıcacık kellepaça çorbasıyla Noel’de, Kutlu Doğum şenliğinin yaşanması. Ezelden beri yerleşik düzende yaşamın getirdiği uygulamalar ve kadim Ermeni kültürüne ait bilgilerin komşulara gönüllü aktarımı. Zor durumlarda, birbirlerinin bebelerini emzirerek “süt kardeşlikleri” veya kirvelik ilişkileri gibi güçlü bağların yaratılmasına vesile olmaları. Başlangıçta istem dışı olan ve zorunlu koşullarda yapılan evliliklerin bazan olumlu yaklaşımlara sebep olması.

Aslında, eskiden var olup gidenler de sonradan yollara düşüp gelenlerde de ağır darbeler, acılar, sınavlardan geçmiş toplumlar olmakla, ortak yaşamda uyumlu bir yol bulmuşlar. Ancak sonunda, her şeyini tümüyle yitiren ve kendi türünden kopmuş olanlar, mecburen bir kez daha kopacaklar “memleket” dedikleri topraklardan ve yine yollara düşeceklerdir ne yazık ki... Burada söz konusu olan şahıs, annem, yaşamının en önemli ve verimli dönemi bu ecdad topraklarında geçen, evlatlarının geleceğini büyük kent İstanbul’da

kurmaya yönelirken tüm geçmişini, yitirdiği aile bireylerini, kaybettiği evlatlarını, toprakla olan bağı, sevgisini, toprakla bağlantılı yeteneklerini ve becerilerini orada, Divriği’nin köylerinde, tarlasında tumpunda, dağında bostanında, bıraktı, geldi. Elleriyle çamura şekil verip yarattığı küpleri, tezek ve kireçten ördüğü petekleri, etrafı kıtırıklı bakır sahanları, içinde kurban eti pişirip bütün köye dağıttığı koca koca kazanları, dokuduğu halı, kilim, perdeleri, çul, çuval, heybeleri orada bırakıp geldi.

Ve ben, İstanbul’u deli gibi seven, belirli aralıklarla Avrupa ve Amerika’da yaşarken, “Burnumda tütüyor” deyip, her defasında koşarak geri dönen... Acaba, diyorum, herşey başka türlü olsaydı, Anadolu’nun bağrından o kapkara bulutlar geçmeseydi, parmak kadar çocukken ailemden kopmasaydım, köyümde okuyup, annemin o dilinden çok iyi anladığı toprağın koynunda, güneş ve altın sarısıyla yarışan sonsuz ekin tarlalarında, rüzgarla dans eden gelincikler arasında, Hekme suyunun şarkılı sesiyle büyüseydim, daha mı mutlu olurdu...